

פירוש לפרק ב מהלכות ציצית לרמב"ם

הרב אליהו טבגר

ברוך המקום שבחר בישראל עמו וקידשם במצוותיו, ועיטרם במצוות ציצית השקולה כנגדן. אך עם כל חשיבותה ויוקרה של מצווה זו, זה דורות רבים בישראל נעדר ממנה החלק העיקרי שלה – פתיל התכלת. והנה בדורנו אנו הבשילו התנאים והוכשרה השעה עד שבשנת תשמ"ח התאפשרה צביעת התכלת לשם מצווה לאחר היעדרה במשך למעלה מאלף שנה.

השנה אנו מציינים שלושה עשורים לאותה צביעה ראשונה. תוך תקופה זו הפכה התכלת בציצית לחזון נפרץ, ומטיליה הלכו והתרבו. גם החלק העיוני והלמדני שפר מאז גורלו, והדיון הפורה בנושא התכלת בא לידי ביטוי במאמרים רבים, בחוברות ואף הופיע בצורת ספרים שלמים.

לעתים קרובות במסגרת דיון זה צצים ועולים נושאים ומושגים הלקוחים מתורתו של הרמב"ם, המובאים בהלכות ציצית שלו, ואף משמשים כאמצעי בוחן לאמיתות זיהוי החילוץ. מדובר בעיקר בשאלת גוון התכלת, בטענה שדמו של חילוץ זה שחור כדיו, בהגדרתו כדג, בדימויו לגוון הים ובשאלה האם הציצית חייבת להיות בצבע הטלית.

לכבוד שנת השלושים לחידוש התכלת ומתוך שבח והודיה לה' יתברך על כל אשר גמלנו, ראיתי לנכון לערוך פירוש לפרק השני של הלכות ציצית לרמב"ם המוקדש כולו לענייני התכלת, שאשתדל בו בין היתר ללבן ולבאר נושאים אלו. פירוש זה נכתב במתכונת דומה לפירוש "נפש ישרה" שערכתי להלכות דעות לפני שנים מספר.

ואלה הם העקרונות שהנחו אותי בכתיבת פירוש זה:

א. אין לפרש את דברי הרמב"ם אלא פירוש התואם את רוחו והשקפתו. לשם כך יש לראות את דבריו בראייה רחבה וכוללת, ולהשוותם עם המובא על ידו במקומות אחרים – "דברי תורה עניים במקום אחד ועשירים במקום אחר".

ב. הרמב"ם ידוע כגדול הסדרנים וכדייקן בלשונו, לפיכך יש לתת את הדעת לסידור ההלכות, לחלוקתן וללשונו הקפדנית. מצד שני, אין להפריז בדקדקנות במילותיו, שפעמים אינן באות אלא לשם סגנון מליצי ותו לא – הכלל: "דיברה תורה בלשון בני אדם" בוודאי חל גם על דברי הרמב"ם.

ג. נוסח ההלכות שובש במהלך הדורות על ידי המעתיקים והמדפיסים. פעמים רבות הם אף נהגו ביד חופשית "לתקן" ולשנות את הנוסח בהתאם להבנתם ולהשקפותיהם, שלא תאמו תמיד לכוונתו המקורית של הרמב"ם. על כן, על הפרשן להתחקות אחר הנוסח המדויק והמוסמך. העתקתי בקפדנות את נוסח כ"י אוקספורד 80, Huntington, הנקרא "הספר החתום", שבו מופיעה חתימתו של הרמב"ם, המאשרת שהוא הוגה מספרו. בפירושי הערתי על שינויים משמעותיים בין כ"י מוסמך זה לבין הנוסח המופיע במהדורות המודפסות ועל הבדלי הבנה הנגרמים מחמתם.

בהעתקת כתה"י שימרתי את נוסחו על כל מאפייניו – לעתים בכתיב חסר ולעתים בכתיב מלא. שימרתי את צורות הלשון הייחודיות לו, אף את אלו שאינן מקובלות היום, פרט

פירוש לפרק ב מהלכות ציצית לרמב"ם – הרב אליהו טבגר

למקרה אחד שבו חרגתי ממנהגי זה והעדפתי את הצורה הלשונית הקובלת היום: מילת היחס 'של' המופרדת מן המילה שלאחריה, במקום הצורה המחוברת הנהוגה בנוסח "הספר החתום" ובכת"י עתיקים אחרים.

החלוקה להלכות נעשית בכת"י באמצעות רווחים. חלוקה מקורית זו לא השתמרה במהדורות המודפסות. במהדורותי שימרתי את החלוקה המקורית, כשכל הלכה מופיעה כפסקה נפרדת, אך יחד עם זאת ציינתי גם את מספור ההלכות שהתקבל במהדורות המודפסות.

ד. מחובתו של מפרש הרמב"ם לעמוד על הקשיים המתעוררים בדבריו בעקבות פסיקותיו, הכרעותיו ופרשנותו, מתוך השוואה לדברי חז"ל, ולהיות ער גם לדעותיהם של המפרשים האחרים, השונות מדעתו. על כן, לא נמנעתי מלהזכיר בתוך פירושי גם דעות ופירושים אחרים המנוגדים לדבריו.

ה. השתדלתי לקצר בלשוני ולעמוד על עיקרי הדברים בלבד, שלא להלאות את הקורא באריכות יתר, כציווי המפורש של הרמב"ם בהלכות דעות (פרק ב הלכה ד): "וכן בדברי תורה ובדברי חכמה יהיו דברי החכם מעטים וענייניהם מרובים".

ו. סברתי שאין להתעלם ממגוון הפירושים והדעות שקדמו את פירושי – מעין הביטוי הרווח "אין להמציא את הגלגל מחדש". לשם כך ערכתי רשימת פירושים להלכות אלו לדורותיהם וכן הספרים והמאמרים העוסקים בנושא פרקנו זה – התכלת, עד כמה שהגיעה ידי, ועברתי עליהם באופן שיטתי. בהערות ציינתי, מי מסכים עם הפירוש המוצע ומי פירש את דברי הרמב"ם באופן אחר.

ז. לבסוף עלי לציין, שלא נמנעתי מלהביא גם פירושים פשוטים לשם שלמות המלאכה. ח. למותר לציין שבסוגיות כגון אלו אין בירור גמור ואין העמקה שלמה ללא הזדקקות לתחומי ידע אחרים, שהם 'רקחות וטבחות' לחכמת התורה.

* * *

כאן המקום להוקיר ולהודות לאכסניה של מצווה – אנשי אגודת 'פתיל תכלת', חבורה קדושה, שקיבלו על עצמם להשתדל ללא לאות בכל דבר שיש לו נגיעה ושייכות להפצת התכלת בישראל.

מהדורה מיוחדת ללומדי הדרף היומי מסכת מנחות

חברי אגודת פתיל תכלת מאחלים לרב אליהו טבגר שליט"א שימשיך את מלאכת הכנת פירושו החשוב על הרמב"ם 'נפש ישרה', שכבר יצא לאור על הלכות דעות, יסיים בקרוב את כל הלכות ציצית, ונזכה בע"ה לפירושו על כל משנה תורה.

הלכות ציצית לרמב"ם

פרק שני

הלכה א

תכלת האמורה בתורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כפתוך שבכוחל, וזו היא דמות הרקיע הנראית לעין בטהרו של רקיע. והתכלת האמורה בציצית - צריך שתהא צביעה ידועה, שעומדת ביפיה ולא תשתנה. וכל שלא נצבע באותה הצביעה - פסול לציצית, אע"פ שהוא כעין הרקיע, כגון שצבעו באסטיס או בשאר המשחירין - הרי זה פסול לציצית. ורחל בת עז - צמרה פסול לציצית.

תכלת האמורה בתורה בכל מקום - במשכן, בבגדי כהונה וביציצית.

היא הצמר - כמובא במסכת יבמות: "וממאי דתכלת עמרא הוא? מדשש - כיתנא, תכלת - עמרא הוא".

כפתוך שבכוחל - 'כוחל' הוא חומר איפור קדום העשוי מאבקה מתכתית². צבעו אפור מתכתי בעל ברק כחלחל עדין³. הביטוי 'כפתוך שבכוחל' הוא כעין המובא במשנה במסכת נגעים: "הפתוך שבשלג... הפתוך שבסיד", שפירושו - המראה הדהה והחלש, כמבואר בדברי רבנו בהלכות איסורי ביאה⁴: "ארבעה מראות הללו, אם היה מראה הדם כמראה כל אחד מהן או עמוק מהן - הרי זה טמא, היה דיהה ממנו - הרי זה טהור. כיצד? היה הדם שחור יתר מכדיו היבש - טמאה, היה פתוך ממנו, כגון שהיה מראהו כעין הזית השחור או כעין הזפת או כעין העורב - הרי זה טהור".

וכן פירש את דברי רבנו ר' תנחום הירושלמי (שחי דור אחד אחרי רבנו), במילונו למשנה תורה אלמרשד אלכאפי (המדריך המספיק)⁵: "וכינו פתוך את הצבע המופג החלש בכל גוון שהוא. אמרו על הצבע הכחול כשתיארו את התכלת שהוא צבע השמים שצבעו כחול בהיר, נוטה ללבן. אמר: תכלת

1 ד ע"ב. ויש לתמוה על שני חכמים מישראל שסותרים את דברי חז"ל אלו - רבי אברהם אבן עזרא בפירוש הקצר לשמות כה, ד: "והקרוב אל הדעת, כי עין תכלת - בפשתים, ויש אומרים בצמר גפן, והארגמן - בצמר" (ובפירוש הארוך חזר בו: "ואנו נסמך על רז"ל שאמרו שהוא ירוק והוא צמר"), ורבי יצחק אברבנאל בפירושו לפרשת תרומה: "עוד אמר: תכלת וארגמן ותולעת שני, והרלב"ג כתב שהיה כל זה צמר צבוע במראות והצבעים ההם, ואינו נכון כי הצמר קרא אותו הכתוב 'עוים', אבל התכלת וארגמן ותולעת שני הם כולם משי, והתכלת הוא המשי הצבוע בצבע דומה לים, והארגמן הוא המשי הצבוע אדום, והתולעת שני הוא המשי שהוא נאה כפי תולדתו ואין לו צבע אחר, ויש הוא פשתן מצרי שהוא משובח מאד במינו".

2 משמשים לכך שני סוגי מתכת - גלנה ואנטימון.

3 הראשון לזהות 'כוחל' כגוון כחול במשמעות המקובלת בימינו הוא רש"י בפירושו לחולין מז ע"ב: 'ככחלא - צבע כחול שהוא כמראה לזו"ר (=כחול בלשון ימינו) לא ירוק ולא שחור", ואחריו נמשכו מפרשים ופוסקים, ראה למשל בית יוסף יורה דעה סי' לח, בדרכי משה שם ובשולחן ערוך שם סע' ד. הצורה 'כוחל' הפכה במרוצת הימים ל'כחול' כמקובל היום, וכך נהגו המדפיסים בלשונו של רבנו כאן ובמקומות אחרים.

4 פרק א משנה ב.

5 פרק ה הלכה ט (כך היא גרסת מהדורת פרנקל על פי כה"י, ובדפוסים שונה ל'היה פחות ממנו', וכן האיר על גרסה זו הרב שמואל אריאל במאמרו 'התכלת וחידושה' עמ' 2 הערה 6).

6 עמ' 495 ערך 'פתך'.

7 רבנו, בהלכות כלי המקדש פרק ח הלכה יג.

פירוש לפרק ב מהלכות ציצית לרמב"ם – הרב אליהו טבגר

כעין הרקיע והוא כפתוך שבכחול', כלומר הבהיר שב'כחל' והוא ה'את'מד⁸, והוא נוטה מעט לכחול, ודימו בו את בהירותו".

פירוש זה הובא בגליון 'הספר החתום' בסמוך להלכה זו. והובא שם גם פירוש נוסף: "ותם מן יקול אן שרח כפתוך מפטוך אי קליל אלסואד". תרגומו: ויש מי שאומר שפירוש 'כפתוך' – לקוי, שחרות מועטת. ההבדל בין שני הפירושים הוא שלפי הפירוש הראשון (פירושו של תנחום הירושלמי) כוונת רבנו היא שיש כמה מיני כוחל והתכלת דומה למין הבהיר שבהם, ולפי הפירוש השני – התכלת בהירה יותר מגוון הכוחל, ודומה לכוחל לקוי¹⁰. הפירוש הראשון מתאים יותר ללשון רבנו כאן: "כפתוך שבכחול", והפירוש השני – ללשונו בהלכות כלי המקדש: "פתוך מן הכוחל"¹¹.

דברי רבנו כאן, ובהלכות כלי המקדש¹²: "ותכלת האמורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כעצם שמים שהוא פתוך מן הכוחל", נסמכים על הפסוק¹³: "כמעשה לבנת הספיר וכעצם השמים לטהר", וזאת על

8 המתרגמת והמהדירה לא דייקה ותרגמה כאן: "הבהיר שבכחול והוא התכלת". את'מאד הוא סוג כוחל העשוי ממתכת אנטימון שהוא בהיר יותר; ראה בפירוש המשנה לרבנו למסכת חולין פרק ג משנה ב: "אבל התכלה כמראה הכוחל ה'את'מד', ובהערת ר"י קאפח שם.

9 בנוגע ל'פתוך שבשג' שבמסכת נגעים מסביר תנחום הירושלמי שם: "ומובן פתוך שבשג' נדמה בנפשנו דבר נחל לבן כלובן השלג ונתערב בו מעט דם והוא מחליש את אותו הצבע הלבן". דווקא כאן ההחלשה של הצבע הלבן מביאה לידי מראה כהה יותר, והכול עניין של דימויי הלשון. וכן כוונת רבנו בפירוש המשנה למסכת נגעים שם: "פתוך – המראה המעורב מן הלבן והאדום... אם נתערב בכל אחד מהן אדמומית מועטת עד שיהא לבן מהול באדמומית (כן מתרגם ר"י קאפח, ובתרגומו של יוסף נפתלי דירינבורג נסדר טהרות עם פירוש הרב ר' משה בן מימון, ברלין תרמ"ז): "עד שהלובן כהה באדמומית", ובמקור הערבי: "חתי יכון ביאץ' שאבתה חמרה". כלומר בפועל מערבים את הלבן עם האדום, אך התוצאה היא החלשת חוץ הלבן, וזוהי המשמעות של המונח 'פתוך' לדעת רבנו. לדעת רש"י, לעומת זאת, פירוש המונח 'פתוך' – מעורב, ראה פירושו לויקרא יג, יט. כלומר לדעת רש"י פתוך איננו מראה מוחלש ודהוי, אלא מראה "מעורב בשתי מראות" (ואף ייתכן שלדעתו הגוונים עודם ניכרים בתערובת).

10 בפירוש 'כפתוך שבכחול' או 'כפתוך שבכחול' (הגרסה שהייתה לעיני חלק מהמפרשים) נאמרו פירושים שונים. יש שפירשו שהוא רומז לכחול בהיר – ראה קופת הרוכלים, כללי בגדי קדש של כהונה: "...אמנם במ"ש (- כוונתו לגוונים) שבדם החומט צובעין 'פורפור בלויא', דהיינו 'דונקעל בלויא', בזה לא נשמע לו, דעל כרחק זה שלא קבלתינו, דהרי חז"ל אמרו תכלת דומה לרקיע (מנחות מג ע"ב), וכך כ' הרמב"ם שהבאנו שצבעו כטוהר הרקיע נגד זריחת השמש, והיינו 'העללעס היממעל בלויא', ועל כרחק אותו שבלול שהוכיר געזעניוס, אחר הוא בל חוזה שמש" (אך איננו מתייחס לביטוי 'פתוך שבכחול'). וראה יד פשוטה על אתר, לולאות תכלת עמ' 230, 'בין תכלת ללבן' לרב שאול יונתן וינגורט עמ' 493. וראה עוד מאמרי 'בחינות חדשות בענין התכלת' עמ' פה-פו, מאמרו של הרב יעקב אפשטיין 'זיהוי ארגמון קהה קוצים כתכלת המקורית' עמ' 45, 'עבד המלך' לרב יהודה ראק עמ' 66, 'לבוש הארון' לרב מאיר הלוי הלמן עמ' 406 (וראה שם הערה 38), וכן מאמרו של הרב בנימין זאב הורביץ 'חותם של זהב' חלק ג – עין התכלת, בירור גוון תכלת האמורה בתורה. ויש שהבינו שהוא רומז דווקא לכחול כהה – ראה כתבי האדמו"ר מראדזין שפוני טמוני חול (מהד' מישור עמ' כט-ל), פתיל תכלת (מהד' מישור עמ' נט-ס) ועין התכלת (מהד' מישור עמ' רצה-רצו), וכן התכלת בישראל לרב הרצוג עמ' 397: "מהרמב"ם בהלכות ציצית ובהלכות כלי המקדש... וכן מפירוש המשנה בכמה מקומות יוצא לנו ברור כשמש שהתכלת היא, מצד אחד, מראה כחול 'כדמות הרקיע הנראית לעין השמש בטוהר של רקיע', ושהיא, מאידך גיסא, מסוג הצבעים הננטים לשחור, הוה אומר שתכלת היא מראה כחול עמוק נוטה לשחור (טיעף-שווארץ-בלויא), והיינו מראה הרקיע של א"י בטוהר" (בדבריו שם אין התייחסות לביטוי 'פתוך שבכחול', אך היא נמצאת במקור האנגלי בעמ' 92 ובהערה 279), וראה התכתבות בינו לבין הרב טוקצ'ינסקי בעיר הקדש והמקדש חלק ה פרק ה עמ' נה-ס, ראשית אוני לרב בצלאל נאור עמ' נג, ד"ר זהר עמר בספרו הארגמן עמ' 194-205, 'בענין מספר חוטי תכלת בציצית' לרב אברהם ישעיה רפמן עמ' מד-מה, 'תכלת דחלון' לרב אליעזר הול עמ' יג-טז.

וראה שו"ת הרדב"ז (ללשונו הרמב"ם) הלכות ציצית פרק ב הלכה ה, שיש גוון תכלת שהוא שחור הרבה ויש שאינו שחור כל כך. וראה מעשי למלך לרב ישעיה זילברשטיין, הלכות כלי המקדש פרק ח הלכה יג הטוען שלבגדי כהונה יש לעשות גוון כהה ולציצית גוון בהיר.

ויש שפירשו ש'פתוך' בלשון רבנו הוא מעורב (כדעת רש"י) – מהר"י קורקוס הלכות כלי המקדש פרק ח הלכה יג, רבי דוד עראמה ודברי ירמיהו כאן. וראה הרב יהודה ליב פלס, 'התכלת בימינו - רשות או חובה?', עמ' לו.

עוד יש להעיר שבארבעה מקומות בפירוש המשנה מתרגם רבנו את המילה תכלת במילה הערבית 'אורק', שפירושה כחול באופן כללי – ברכות פרק א משנה ה, כלאים פרק ט משנה א, עדויות פרק ד משנה י ומנחות פרק ד משנה א (וראה בהערות ר"י קאפח ברכות שם וכלאים שם, שפעם העיר שהוא 'כחול כהה מאד' ופעם כתב שהוא כחול דהה כעין הרקיע).

11 וראה מה שכתב ר"י קורקוס בהלכות כלי המקדש שם על ההבדל בין שתי הלשונו.

12 פרק ח הלכה יג.

13 שמות כד, י.

פירוש לפרק ב מהלכות ציצית לרמב"ם – הרב אליהו טבגר

פי דברי רבי מאיר¹⁴: "מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונין? מפני שהתכלת דומה לים, וים דומה לרקיע, ורקיע דומה לכסא הכבוד, שנאמר: 'ויראו את א-להי ישראל ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר וכעצם השמים לטהר', וכתוב¹⁵: 'כמראה אבן ספיר דמות כסא'". ה'ספיר' על פי המדרש¹⁶ הוא אבן שצבעה ככחול, ולבנת הספיר לפי זה הוא ה'פתוך שבכוחל', כלומר גוון לבן יותר ובהיר יותר¹⁷. וכך מבואר בדברי רבי אברהם בנו של רבנו, ההולך בדרכו, בהלכות ציצית¹⁸: "צמר כחול זך הדומה לצבע הענן הנדמה לעין שהוא צבע השמים", ובפירושו לתורה¹⁹: "צמר צבוע מראה דומה למה שנראה ממראה הרקיע שהוא כחול טהור (מראה ממוצע) בין הכחול העמוק והלובן".

וזו היא דמות הרקיע – על פי דברי רבי מאיר המובאים לעיל: "מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונין? מפני שהתכלת דומה לים, וים דומה לרקיע".

רש"י²⁰, בשונה מרבנו, מפרש כי "תכלת לא דמי לרקיע כל כך, אלא דומה לדומה, כמו תכלת דומה למראה הים, ואנן קחוינן דים דומה למראה הרקיע"²¹. אך מלשון המדרש, המשווה את התכלת לרקיע באופן בלתי אמצעי, נראה שהשוואה לרקיע היא אכן מדויקת²²: "אמר ר' מאיר מה נשתנה

14 סוטה יז ע"א, מנחות מג ע"ב, חולין פט ע"א ועוד. נוסח הברייתא שונה במקצת בכל המקורות, וראה תוספות מנחות שם ד"ה ה"ג רקיע דומה לספיר, וראה הערה 22.

15 יחזקאל א, כו.

16 במדבר רבה פרשת במדבר פר' ב: "באותות – סימנין היו לכל נשיא ונשיא: מפה וצבע. על כל מפה ומפה כצבע של אבנים טובות שהיו על לבו של אהרן... יששכר – ספיר, ומפה שלו צבוע שחור דומה לכחול". וראה מה שהפנה אליו צפנת פענח.

17 ראה חזקוני שמות כד, י: "כמעשה לבנת הספיר – יש ספיר שחור, וזה ספיר כעין לבן והוא כעין תכלת בלוי בלע"ז, ולפי שאין ספיר ניכר לכל אדם חזר ונתן לך סימן בו שהוא ניכר לכל. ומהו? 'עצם השמים לטהר' – הוא מראה השמים כשהם זכים וטהורים מעננים, כדכתיב: 'זרוח עברה ותטהרם'. לבנת לשון לובן".

אמנם במורה נבוכים (חלק א פרק כח) ביאר רבנו שביטוי זה מורה על השקיפות ולא על הבהירות: "ואלו לבנת הספיר היא ביטוי לשקיפות ולא לצבע הלבן, כי לובן הבדולח אינו צבע לבן, אלא שקיפות בלבד. השקיפות אינה צבע כפי שהוכח בהוכחה מופתית בספרי מדע הטבע" (ובדרכו זו צעד רבי אברהם בנו בפירושו לשמות כד, י: "ולבנת הספיר – לפירוש רוב ראשונים לובן אבן יקרה ששמה בערבית 'אלבלור' (קריסטל הקוורץ), וראיה על אמיתת פירושם מאמר 'וכעצם השמים לטהר' שהוא בהירות זכה"). ונראה שבענין הגדרת גוון התכלת משתמש רבנו בפירוש הפסוק על פי מדרשו, ובביאור מהות הנבואה המתוארת בו משתמש רבנו בפירוש הפסוק על פי פשוטו, כפי שזה נראה לדעתו (וראה פירושו של ר"א אבן עזרא שם – מה שהביא בשם רס"ג ומה שפירש בעצמו. וראה מה שפירש שם רבי אברהם בן רבנו על פי אבן עזרא. על זיהוי הספיר ראה ספרו של ד"ר זהר עמר החן שבאבן, עמ' 123-129).

18 המספיק לעובדי השם (מהד' נ. דנה) עמ' 273.

19 פירוש רבינו אברהם בן הרמב"ם לשמות כה, ד (עמ' סז).

20 סוטה יז ע"א, וכן פירש בחולין פט ע"א.

21 ראה כעין זאת במחזור ויטרי סימן תכו ובפירושו הראשון של ריטב"א בחידושו לחולין פט ע"א. נאריך בשיטת רש"י להלן, בנספח לביאור פרק זה של רבנו (להלן עמ' נה).

22 במדבר רבה פרשת שלח פרשה יז, וכן גרסת תנחומא (מהד' בובר) פרשת שלח סימן כט (וראה שם שהמהדיר תיקן את הגרסה על פי השערתו, והוסיף את הדימוי לים בין התכלת לרקיע).

ואילולי דמסתפינא הייתי אומר ששתי דרשות שונות של חכמים שונים נתמוגו כאן לדרשה אחת, מחמת הדמיון שביניהן, ויצרו גרסאות שונות – הדרשה המקורית של רבי מאיר כללה רק את הדימוי לרקיע, והיא מופיעה בצורתה הראשונה במדבר רבה ובתנחומא הנ"ל. מאידך, דרשתו של רבי חזקיה כוללת בתוכה שרשרת ארוכה של דימויים, והיא מופיעה בצורתה המלאה במדרש תהלים (מהד' בובר מזמור צ, יח): "תכלת דומה לים, וים דומה לעשבים, ועשבים דומים לאילנות, ואילנות לרקיע, ורקיע לנוגה, ונוגה לקשת, וקשת לדמות, שנאמר: 'כמראה הקשת אשר יהיה בענן ביום הגשם כן מראה הנוגה סביב הוא מראה דמות כבוד ה' (יחזקאל א, כח) – אמר ר' חזקיה בזמן שישראל מתכסין בציצית, לא יהיו סבורין שמא תכלת הן לובשין, אלא כך יהיו ישראל מסתכלין בציצית כאילו הדר שכינה עליהן, שנאמר 'וראיתם אותן' (במדבר טו, לט), אותם לא נאמר, אלא אותו להקב"ה, הוי' 'והדרך על בניהם'" (כבר כאן נראית התחלת ההתמוגות בפתיחה לדרשה זו: "דאמר ר' חזקיה ואית דאמרי בשם ר' מאיר". נוסחאות הדרשה שבמדבר רבה (פרשת נשא פרשה יד) ובמדבר תהלים (מהד' בובר מזמור כד) קרובות לה בגרסאותיהם. הנוסחאות שבבבלי (סוטה יז ע"א, מנחות מג ע"ב וחולין פט ע"א) ובירושלמי (ברכות פרק א) הן צורות ביניים של התמוגות זו. במקור נשאו הדרשות רעיונות שונים – רבי מאיר דורש שהתכלת באה להזכיר לנו את כסא הכבוד על ידי דמיונה לרקיע הדומה לכסא הכבוד, ורבי חזקיה אומר לנו שהשם חלק מכבודו ליראיו ומראה לנו כיצד כבודו מתפשט בכל חלקי הבריאה המסודרים בשרשרת ארוכה. כל אחד מהם מביא אסמכתא מפסוק אחר – רבי מאיר מביא את הפסוק משמות כד, י: 'ויראו את א-להי ישראל ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר וכעצם השמים לטהר' בתוספת הפסוק: "כמראה אבן ספיר דמות כסא" (יחזקאל א, כו), ורבי חזקיה – מיחזקאל א, כח: "כמראה הקשת אשר יהיה בענן ביום הגשם כן מראה הנוגה סביב הוא מראה דמות כבוד ה'" (וראה התכלת בישראל עמ' 398).

פירוש לפרק ב מהלכות ציצית לרמב"ם – הרב אליהו טבגר

תכלת מכל מיני צבעונין? שהתכלת דומה לרקיע, ורקיע דומה לכסא הכבוד שנא²³: 'ויראו את א-להי ישראל וגו'". וכן עולה מן ההשוואה לאבן ספיר שבמשנת רבי אליעזר²⁴: "ר' יהודה ביר' אלעאי אומר, למה הזהירה תורה על התכלת? מפני שהתכלת דומה לספיר"²⁵.

ומפרשים רבים²⁶ דימו את גוון התכלת לגוון הרקיע על פי המובא במסכת מנחות²⁷: "תאנא: הפוחת לא יפחות משבע, והמוסיף לא יוסיף על שלש עשרה; הפוחת לא יפחות משבע – כנגד שבעה רקיעים, והמוסיף לא יוסיף על שלש עשרה – כנגד שבעה רקיעין וששה אוירין שביניהם".

עוד יש להעיר, כי בשלושה מקומות נוספים²⁸, כשרבנו מוסר לנו את התיאור התמציתי של התכלת, בוחר הוא להשתמש דווקא בדמיון לרקיע ומשמיט את ההשוואה לאבן הכחול, וזאת בגלל שעיקר עניינה של התכלת הוא להזכיר לנו את השמים²⁹, שהם כביכול 'כסא' לשם יתברך, המורים על גדולתו ועוצמתו³⁰, כמבואר בדברי רבי מאיר הנ"ל.

הנראית לעין – בדפוסים שיבשו וכתבו 'לעין השמש'³¹, כנראה על פי הדמיון לדברי רבנו בהלכות יום טוב³²: "אין מוציאים את האש... או כלי זך קשה או זכוכית מלאה מים שמניחין אותה כנגד עין השמש עד שיחזור נגהה לפשתן וכיוצא בו וידלק". אך כוונת רבנו מתבארת מתוך דבריו בהלכות יסודי התורה³³: "כל הגלגלים... ואין להם לא עין אדום ולא עין שחור ולא שאר עינות, וזה שאנו רואין אותם כעין התכלת למראית העין בלבד הוא לפי גובה האויר".

23 שמות כד, י.

24 פרשה יד עמ' 264. ההשוואה בין תכלת לספיר מצויה גם בפירושו של ר' חיים פלטיאל לשמות כד, י: "כמעשה לבנת הספיר – לפי שיש ספירים החלוקים, שיש ספיר שהוא אדום, כדכתיב: 'אדמו עצם... ספיר גורתם', קמ"ל הכא שהוא כעצם השמים דאותו שדומה לתכלת". וכעין זה בהדר זקנים על התורה שמות (שם), וראה חזקוני שם המובא לעיל בהערה 17. וראה בפירוש הקצר לאבן עזרא דעות אחרות על גוון הספיר.

25 וראה גם לקח טוב לפרשת ויקהל (פרק לו סי' לד): "זהו נראין הקרסים ככוכבים ברקיע, לפי שהלולאות היו תכלת והקרסים זהב, והרקיע דומה לתכלת". וכן מקובל אצל רב סעדיה גאון לתרגם את המילה תכלת במילה הערבית 'אסמאנג'ין שפירושה גוון השמים (וכך נהג בספר המצוות לרב חפץ בן יצליח, מזהד' מ. צוקר, עמ' 58), וראה גם פירוש רס"ג לספר היצירה (פרק שלישי, ו; עמ' קג): "כי תקרת המשכן דומה לשמים לפי שיש באריגו גונים 'סמאנג'ין' שהוא תכלת". וראה בספר העיטור הלכות ציצית (סו טור ב): "ובשאלה לר' נחשון ריש מתיבתא תכלת דומה לים וים דומה לרקיע ורקיע דומה לכסא הכבוד ושמו על שם ערבי למאסמ"א (- שהוא שיבוש של הביטוי הערבי 'לון אסמא', כלומר צבע שמים, ראה מה שכתב על כך הרב הרצוג – התכלת בישראל, עמ' 412-413) וארגמן בנפסגא"ה (- סגול בערבית – ראה הרב יעקב אפשטיין, 'זיהוי ארגמן קזה קוצים כתכלת המקורית', עמ' 43). וראה גם הלכות נדה למרדכי רמז תשלה: "ותכלת דומה לרקיע ולים שהוא בל"א (כלומר: כחול)", ובתוספות הרא"ש חולין מז ע"ב: "ונראה שהוא צבע שקורין בלא (כלומר: כחול) כעין הרקיע, כדאמרינן תכלת דומה לים וים לרקיע" (וראה ספר השורשים לרד"ק ערך תכל: "הוא העין שקוראין לו בלע"ז בל"ב [כלומר: כחול]).".

26 ספר האשכול (מזהד' אלבק) הלכות ציצית, ע"ב, רבינו יהונתן על הרי"ף הלכות ציצית יב ע"ב (בדפי הרי"ף), ספר העיטור הלכות ציצית סח טור ב, ספר מצוות גדול עשין סי' כו בשם רבותיו בשם רבינו יצחק, ארחות חיים ח"א הלכות ציצית בשם חכמי צרפת בשם רבינו יחיאל, רבינו ירוחם בתולדות אדם וחווה נתיב יט חלק ג קסט טור ב בשם התוספות, הגהות מיימוניות הלכות ציצית פרק א אות ז בשם ר"י.
27 לט ע"א.

28 הלכות ציצית פרק א הלכה ב: "ולוקחין חוט צמר שנצבע כעין הרקיע", פרק ב הלכה א: "אף על פי שהוא כעין הרקיע", שם הלכה ב: "ונותנין בו הצמר עד שיעשה כעין רקיע".

29 ודברי ירמיהו פירש באופן אחר.

30 ראה מה שכותב רבנו במורה נבוכים חלק א פרק ט: "כסא – שם זה נקבע במקורו לכס. וכיון שעל כס היו יושבים בעלי הרומוות והגדולה כגון המלכים, וכס הפך לדבר-מה נמצא המורה על גדולתו רוממותו ועוצם כבודו של מי שראוי לו, נקרא מקדש בשם כסא, כיון שהוא מורה על גדולתו של מי שהתגלה בו והאיר אורו ויקרו עליו. לכן אומר 'כסא כבוד מרום מראשון מקום מקדשנו' (ירמיה יז, יב). בשל משמעות זאת נקראים השמיים כסא, כיון שהם מורים למי שמכיר אותם ושם לבו עליהם על גדולתו של מי שהביאם לידי מציאות, מניע אותם ומנהיג את העולם התחתון בשפע טובם. ואמר 'כה אמר ה' השמים כסאי [והארץ הדום רגלי] (ישעיה סו, א). הוא אומר: הם מורים על מציאותי, גדולתי ועוצמתתי, כפי שמורה הכסא על גדולתו של מי שזה ראוי לו".

31 וראה מעשי למלך הלכות כלי המקדש פרק ח הלכה יג, שעל סמך גרסה זו טען שהתכלת של ציצית (בשונה מתכלת של מקדש) אמורה להיות בגוון כחול בהיר.

32 פרק ד הלכה א.

33 פרק ג הלכה ג.

פירוש לפרק ב מהלכות ציצית לרמב"ם – הרב אליהו טבגר

בטהרו של רקיע – ביטוי כעין זה נמצא במסכת ברכות³⁴: "אמר רבי יהושע בן לוי: הרואה רקיע בטהרה, אומר ברוך עושה בראשית. אימתו? אמר אביי: כי אתא מטרא כולי ליליא, ובצפרא אתא אסתנא, ומגליא להו לשמיא".

והתכלת האמורה בציצית - צריך שתהא צביעה ידועה – רבנו מדגיש, חזור והדגש, כאן ובהלכות הבאות, שהצביעה בדם חלזון היא בתכלת של ציצית בלבד³⁵. אבל התכלת של מקדש – אין דם חלזון מעכב בה, וניתן לצבוע אותה גם בסממנים ובצבענים אחרים³⁶. וכן עולה מדבריו של רבנו בהלכות כלי המקדש³⁷, שלא הוזכר בהם שצביעת התכלת לבגדי כהונה ולפרוכת שבמקדש צריכה להיעשות בדם חלזון, בדומה לתכלת של ציצית, אלא סתם את דבריו וכתב: "ותכלת האמורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כעצם שמים שהוא פתוך מן הכוחל".

למרות דברי התוספתא³⁸, המדברת בענייני בית המקדש: "תכלת אין כשרה אלא מן החלזון, הביאה שלא מן החלזון פסולה" – דברים אלה נדחים מתוך דברי הגמרא בכמה מקומות במסכת שבת, שמבואר בהם שהצביעה במשכן נעשתה על ידי סממנים, ולא ידי דם חלזון³⁹: א. "אמר רב פפא: שבק תנא דידן בישול סממנין דהוה במשכן, ונקט אופה"⁴⁰. ב. "שכן עני עושה פיטפוי כירה קטנה לשפות עליה קדירה קטנה. דכוותה גבי משכן – מבשלי סמנין לצבוע יריעות שחסרה מלאכתן, עושין פיטפוי כירה קטנה לשפות עליה יורה קטנה"⁴¹. ג. "למאי חזי? חזי לביזרא דקרא. דכוותה גבי משכן – שכן ראוי לקלח אחד של סמנין"⁴².

שעומדת ביפיה ולא תשתנה – על פי האמור בגמרא על הבדיקות שעושים לתכלת⁴³: "רב יצחק בריה דרב יהודה בדיק ליה, מייתי מגביא גילא ומיא דשביליתא ומימי רגלים בן ארבעים יום, ותרי לה בגוייהו מאורתא ועד לצפרא, איפרד חוותיה – פסולה, לא איפרד חוותיה – כשרה; ורב אדא קמיה

34 נט ע"א. וראה הלכות קידוש החודש פרק יח הלכה ב: "וכן בימות הגשמים אם יהיה יום צח יראה הירח יותר ממה שיראה בימות החמה, לפי שבימות הגשמים אם יהיה יום צח יהיה האויר זך הרבה ויראה הרקיע בטהרה יתר מפני שאין שם אבק שיתערב באויר, אבל בימות החמה יהיה האויר כאילו הוא מעושן מפני האבק ולא יראה הירח הקטן". יש שדייקו מלשון רבנו 'בטהרו של רקיע' שכוונתו לגוון בהיר ביותר – ראה 'בין תכלת לארגמן', אך ראה 'בכנף איש יהודי' עמ' יז ו'רקסי זהב' עמ' 10 הערה 24 שדחו ראייה זו.

35 'ובל שלא נצבע באותה צביעה פסול לציצית... הרי זה פסול לציצית... כיצד צובעין תכלת של ציצית... וזו היא התכלת של ציצית'.

36 כך העלו רבים מן המפרשים, כמו מרכבת המשנה (חעלמא), בן ידיד, קופת הרוכלים, כללי בגדי קדש של כהונה, באר יהודה, ערוך השולחן העתיד (הלכות כלי המקדש כה, ז), התכלת בישראל עמ' 379-384, עיר הקדש והמקדש (חלק ה עמ' מג), התעוררות תשובה (סי' רעט), עמק ברכה לר"א פומרנצ'יק (ציצית ה), שו"ת אבני נור (אורח חיים סימן טו, ח), הרב אברהם שמחה מאמציסלאוו ('הקרבת קרבן פסח בזמן הזה', צהר ט, תשס"א, עמ' כב), צמ"ח שלמה. אמנם דעת רבי אברהם בנו של רבנו בפירושו לתורה (שמות כה, ד) שונה מכך: "וצביעתו (של צבע התכלת שבמשכן) בדם חלזון לא בזולתו כמו שביארנו הקבלה בתכלת של ציצית". וכעין זה פירשו את דברי רבנו מעשה רקח, משנה למלך בהלכות כלי המקדש (שם) ויד פשוטה בהקדמתו לפרק זה.

37 פרק ח הלכה יג.

38 מנחות ט, טז.

39 בנחמד למראה על הירושלמי (כלאים פ"ט ה"א) ובשו"ת התעוררות תשובה (סי' רפ) פירשו שהסממנים המזכירים במסכת שבת הנ"ל הם אותם הסממנים המזכירים במסכת מנחות, הניתנים יחד עם דם חלזון בצביעת התכלת. ליתר פירוט ראה מאמרי 'צביעה לשמה ודם חלזון בתכלת של מקדש', וכן 'תכלת וארגמן' לרב מנחם אדלר, עמ' 57.

40 שבת עד ע"ב.

41 שם קב ע"ב.

42 שם קג ע"א.

43 מנחות מב ע"ב - מג ע"א, וראה הלכה ה. אמנם בהמשך שם מובא: "אלא שמע מינה שמועתא אהדיי איתמר, היכא דבדקנא בדרב יצחק בריה דרב יהודה לא איפרד חוותיה – כשרה, איפרד חוותיה – בדקינן לה בדרב אדא בחמירא ארכסא, אישתני למעליותא – כשרה, לגריעותא – פסולה". ומכך נראה שבדיקות אלו לא נועדו לבחינת עמידות וחוק הצבע אלא לבחינת מקורו, שכן צבעים ממקורות שונים מגיבים באופנים שונים למגע עם חומרים מסוימים וכך אפשר להבחין ביניהם – ראה הרב חיים שלמה שאנן, 'חלזון לתכלת אם הוא לעיכובא', עמ' קי, וראה מאמרי 'בחינות חדשות בענין התכלת' עמ' עג. ראה גם מה שהעיר רב בצלאל נייער (נאור), 'הערות שונות בענין החלזון והתכלת', עמ' 94-95 (דבריו אלה הובאו שוב בספרו ראשית אוני עמ' נו, וראה גם במאמרו 'הגדרות הלכתיות והשקפתיות במצות התכלת'), וראה 'התכלת וחיידושה' לרב שמואל אריאל עמ' 3 על השוני בין דעת רש"י לדעת רבנו בהבנת סוגיה זו.

פירוש לפרק ב מהלכות ציצית לרמב"ם – הרב אליהו טבגר

דרבא משמיה דרב עזירא אמר: מיייתי חמירא ארכסא דשערי ואפיא לה בגווייה, אישתנאי למעליותא – כשרה, לגריעותא – פסולה".

לפי פירוש הגמרא שם, שתי בדיקות אלו נעשות בזו אחר זו – אם בבדיקה הראשונה נחלש הצבע, עדיין אין זו ראייה שתכלת זו אינה אמתית, כיון שהצבע יכול לחזור לאיתנו בבדיקה השנייה. מכאן ש'אישתנאי למעליותא' איננו שינוי ממש אלא חזרה למצב הקודם בלבד, ועל כן כתב רבנו שצביעת התכלת הכשרה לציצית "לא תשתנה". באמרו: "שעומדת ביופיה" רומז רבנו ל'תוצאה טובה' בבדיקה הראשונה – "לא איפרד חזותיה – כשרה", ובאמרו: "ולא תשתנה" – ל'תוצאה טובה' בבדיקה השנייה – "אישתנאי למעליותא – כשרה".

אמנם אנו מוצאים במסכת בבא קמא⁴⁴ כי בשונה משאר הצבעים, קלא אילן ששימש לזיוף התכלת, אינו עובר על ידי צפון⁴⁵. אך מסתבר שאין זה אלא ביחס לשאר הצבעים, אבל התכלת, שאינה דוהה אפילו בבדיקות האמורות למעלה, כל שכן שאינה עוברת על ידי צפון⁴⁶.

יצוין, כי על סמך הטעם שנותן רבנו לדרישה שהתכלת תבוא דווקא מהחילזון, יש שסברו⁴⁷ להכשיר את הצבעים החדשים שהופיעו בדורות האחרונים, העמידים לבדיקות אלו. ואף קלא אילן, שמאז למדו לצבעו באופן איכותי, וכבר אינו דהה בבדיקות, יהיה כשר, לדעתם, למצוות ציצית.

כגון שצבעו באסטיס – 'אסטיס' הוא צמח ידוע, המוזכר במשנה⁴⁸, הנקרא כך ביוונית⁴⁹, שמעליו הפיקו צבע כחול. היום מבחינים בינו לבין צמח אחר – צמח האינדיגו, שהגיע לאזורנו מארץ הודו, ושמעליו ניתן להפיק צבע כחול בכמות גדולה יותר⁵⁰. בגמרא מזכירים כתחליף לתכלת צביעה ב'קלא אילן', שרבנו מכנהו בסוף פרק זה⁵¹ בשם 'שחור'. אך רבנו העדיף לדבר על הצמח – מקור הצבע, ולא על הצבע המופק ממנו – 'קלא אילן'⁵². המדפיסים, שכנראה הרגישו בשינוי זה, הוסיפו כאן מדעתם: 'או בשחור', שהוא כאמור הכינוי שנתן רבנו ל'קלא אילן'.

או בשאר המשחירין – רבנו מכיליל את הגוון הכחול בין הצבעים 'המשחירין'⁵³, כמקובל בלשון זמנו, וכך הוא נוהג גם במורה נבוכים⁵⁴: "שהגוון השחור, למשל, לא ייווצר אלא בשעה שהבגד נמצא עם הניל (- שהוא כחול)".

44 צג ע"ב.

45 סבון.

46 כמו שכתב בים של שלמה שם: "אם צבעו בקלא אילן דלא עבר לעולם, וק"ו בתכלת, לאפוקי שאר צבעים", וראה התכלת בישראל עמ' 381. וראה מה שהובא בחידושי הגר"ז - עניינים סימן ב מקונטרס 'זכרון משה' על התורה מהגר"ע רוזנבוים פרשת שלח בשם רבי אריה זאב גורביץ מה ששמע מהגר"ז. וראה מה שכתב הרב מאיר הלוי הלמן ב'לבוש הארון', עמ' 408 הערה 42.

אף מדברי התוספות במסכת זבחים צה ע"א (ד"ה והא בעי שבעה סממנין), שאין לכבס את המעיל בצפון כיון שהצפון מעביר את הצבע, אין להוכיח שהם סברו שהתכלת עוברת על ידי צפון – כי אין לדעת לאיזה צבע שבמעיל כיוונו, שהרי מצויים בו כמה צבעים - תכלת, ובשולי המעיל גם ארגמן ותולעת שני. וראה רש"י שם החולק על דבריהם, וראה עוד במאמרי 'ארגמן - תכלת או קלא אילן?', עמ' רפח אות יג.

על הטענה שהתכלת עוברת על ידי הצפון ישנן קושיות ממקומות אחרים בגמרא, כמבואר בספרו של האדמו"ר מראדזין פתיל תכלת (מהד' מישור עמ' פב).

47 ראה קופת הרוכלים, כללי בגדי קדש של כהונה, התכלת בישראל עמ' 380, עיר הקדש והמקדש חלק ה פרק ה עמ' מג. וראה 'הגדרות הלכתיות והשקפתיות במצות התכלת' חלק א: 'האם מותר להחליף דם החלזון בצבע סינתטי?' לרב בצלאל נאור, וראה עבד המלך לרב יהודה ראק, עמ' 53-54.

48 כלאים פרק ב משנה ה, שבת פרק ט משנה ה, מגילה פרק ד משנה ז ועוד.

49 ισάτις (איסטיס).

50 נראה שרבנו מכנה את שניהם 'אסטיס' ללא אבחנה, ובערבות 'ניל' או 'נילג' – ראה פירושו למשנה כלאים פרק ב משנה ה, שביעית פרק ז משנה א, מגילה פרק ד משנה ו, מכות פרק א משנה ה, וראה פירוש הריב"ם ל'משנה כלאים פרק ב משנה ה: 'אסטס - פי' אינדקו, ובלשון יון לולאקין', ובערוך ערך אסטס: "פי' אסטס אינדקו, בל' ערבי ניל". וחרוני בי ממה שכתבתי במאמרי 'ארגמן - תכלת או קלא אילן?', עמ' רצ אות יז, ש'אסטיס' ו'שחור' המוזכרים אצל רבנו הם שני מיני צמחים.

51 הלכה ח.

52 וראה שו"ת אגרות משה, יורה דעה ח"ב סי' קלג, שפירש באופן אחר.

53 ראה מעשה רקח, עין התכלת (מהד' מישור עמ' רצו) וקרית מלך. ויש שנתקשו בזה, ראה תוספות יום טוב כלאים פרק ב משנה ה, ערוך השלם ערך אסטס, הרב י. קאפח בהערותיו לפירוש המשנה לרבנו כלאים שם הערה 29.

54 חלק א פרק עג, ההנחה השישית. וראה גם ביאור שמות הרפואות לרבנו (מונטר) עמ' 45.

כיצד צובעין תכלת של ציצית? לוקחין הצמר ושורין אותו בסיד. ואחר כך מכבסין אותו עד שיהיה נקי, ומרתיחין אותו באהלא וכיוצא בו, כדרך שהצבעין עושין, כדי שיקלוט את העין. ואחר כך מביאין דם חלזון, והוא דג שדומה עינו לעין הים ודמו שחור כדיו, ובים המלח הוא מצוי.

ורחל בת עז - צמרה פסול לציצית - 'ורחל' בוא"ו החיבור⁵⁵, כלומר כמו שלא כל צבע ראוי לציצית, אלא מן החילזון בלבד, כך גם לא כל צמר ראוי לציצית, אלא מרחל בת רחל בלבד. הצמר של רחל בת עז נפסל לציצית משום 'שנשתנה', כמובא במסכת בכורות⁵⁶: "אמר רב פפא: הכל מודים שצמרו פסול לתכלת, שנאמר⁵⁷: 'לא תלבש שעטנו... גדילים תעשה לך', מה פשתן - שלא נשתנה, אף צמר - שלא נשתנה". רבנו שינה מלשונו של רב פפא: 'פסול לתכלת' ל'פסול לציצית'⁵⁸, כיון שפסול זה נוגע לכל דיני הציצית⁵⁹, כפי שעולה ממקור הדין - 'גדילים תעשה לך'⁶⁰. ויתרה מזאת, יש לומר כי אין זה פסול בכל תכלת, שכן צמרה כשר לבגדי כהונה⁶¹, כיון שצמר הוא⁶², ולא נפסל אלא מגזרת הכתוב בשלושת הדינים המוזכרים בגמרא בפירוש - כלאים⁶³, ציצית ונגעים⁶⁴.

_____ הלכה ב _____

ושורין אותו בסיד - לא מצאנו שרייה בסיד אלא בעיבוד העורות⁶⁵.

מכבסין אותו עד שיהיה נקי - כיבוס הצמר הוא אחד השלבים בתהליך הכנת הצמר לצביעה ולאריגת הבגדים, והיה בין המלאכות שנעשו במשכן. על כן הוא נמנה בין אבות המלאכה בשבת⁶⁶, כמובא בהלכות שבת⁶⁷: "המלבן את הצמר... וכן כל כיוצא בהן ממה שדרכו להתלבן - חייב". כונת רבנו ב'ליבון הצמר' היא לכיבוסו, ורק כיבוס של בגד אחר גמר עשייתו אינו נחשב אב מלאכה אלא 'תולדה' בלבד, כמו שכותב רבנו שם בהמשך: "המכבס בגדים הרי הוא תולדת מלבן - וחייב⁶⁸".

55 הדפוסים השמיטו את וא"ו החיבור.

56 יז ע"א. וראה רמב"ן הלכות בכורות פרק ב דף יא ע"ב: "ודוקא דמוחזק שנוי בדריה, אבל לא איתחזק - מיחש ודאי לא חיישינן דלמא הוה בהו שנוי, דאם כן צמר לתכלת לעולם לא משכחת לה, אלא כולוהו בהמות במינן יולדות".

57 דברים כב, יא.

58 ומה שנקט רב פפא 'תכלת' הוא לאו דווקא, אלא לשם הבאת דוגמה לדין שבו נדרש צמר לציצית, וראה באר יהודה. ואין לומר שלדעת רבנו כל ציצית נקראת 'תכלת' בלשון חז"ל - וכמו שמובא בהלכות קטנות לרא"ש הלכות ציצית סי' יז: "ומשום דעיקר המצוה היא תכלת קרי ליה ציצית בסתם" - כיון שרבנו הולך בדעת הר"ף, הסובר שבכל מקום שמוזכר 'תכלת' זה אמור על התכלת דווקא, כדמשמע בהלכות קטנות לר"ף הלכות ציצית (יד ע"א מדפי הר"ף): "והלא כל המטיל תכלת בסדין בירושלים אינו אלא מן המתמיהין דשמעת מינה דהאי דתנו רבנן סדין בציצית אתכלת קאי". וחזרני בי ממה כתבתי בספרי כליל תכלת עמ' קמה-קמו. וראה מור וקציעה סי' יא, מעדני יום טוב בכורות פרק ב אות ס (וכן דבריו בדברי חמודות שם) וראה בן ידיד החולק עליו, וראה זכר ישעיהו הלכות כלי המקדש פרק ח הלכה יג וביאור הלכה סי' ט סע' א ד"ה רחלים, כתר תורה וצמ"ח שלמה.

59 כשעל פי הדין נדרש צמר, ראה הלכות ציצית פרק ג הלכה ה: "ואם רצה לעשות לכן לכל שאר מינים מצמר או מפשתים עושה, מפני שהצמר והפשתן פוטרין בין במינן בין שלא במינן". אבל אם הבגד עצמו עשוי צמר, ציצית מצמר זה תפטור אותו מדין 'מין כנף', כמו שפירש כסף משנה, וראה ביאור הלכה סי' ט סע' א ד"ה רחלים.

60 וכן כתב עבד המלך.

61 ראה בן ידיד, וראה נחל איתן שחולק על כך.

62 וכסף משנה פירש באופן אחר.

63 ראה הלכות כלאים לרבנו פרק י הלכה ב.

64 ראה הלכות טומאת צרעת לרבנו פרק יג הלכה ג.

65 וראה ד"ר זהר עמר, הארגמן, עמ' 180 הערה 37.

66 כמו שפירש רש"י שבת עג ע"א ד"ה המלבנו וחבים צד ע"א ד"ה היתה עליו לשלשת.

67 פרק ט הלכה י.

68 ראה שו"ת אבני נור סי' קסה, וראה שלמי יוסף (פוניבז') שבת סי' פו ומעשה אורג שפירשו את דעת רבנו באופן אחר.

פירוש לפרק ב מהלכות ציצית לרמב"ם – הרב אליהו טבגר

ומרתיחין אותו באהלא וכיוצא בו... כדי שיקלוט את העין – הצמר הגולמי מצופה בזיעת כבשים ובשומן (תחליב) טבעי⁶⁹ המונעים את קליטת הצבע, לכן דרך הצבעים לכבס את הצמר במים רותחים יחד עם חומרי כביסה לפני הכנסתו ליורת הצביעה, כדי לאפשר קליטת צבע מרבית ואחידה⁷⁰.

באהלא – חומר כביסה המוזכר במסכת שבת⁷¹: "מאי בורית? אהלא. והתניא: 'והבורית ואהלא!' תרי גווני אהלא". רבנו מזכירו בין חומרי כביסה אחרים בהלכות שמיטה ויובל⁷²: "מיני כבוסים כגון בורית ואהל – קדושת שביעית חלה עליהן ומכבסין בהן"⁷³.

חלזון, והוא דג – על פי המובא בברייתא: "ובריינו דומה לדג"⁷⁴. בהלכות מאכלות אסורות⁷⁵ מחלק רבנו בין בריות שיש להן 'צורת דגים' לבין אלה שאין להן צורה זו: "אי זהו שרץ המים? אלו הבריות הקטנות, כמו התולעים והעלוקה שבמים, והבריות הגדולות ביותר שהן חיות הים, כללו של דבר – כל שאינו בצורת הדגים, לא דג טמא ולא דג טהור, כגון כלב המים והדלפון והצפרדע וכיוצא בהן". על פי האמור כאן, החלזון, למרות היותו שבלול החי בתוך קונכייה, כמבואר בפירוש רבנו למשנה⁷⁶: "ואותו הצדף הוא הצדף של בעל חיים הימי הנקרא חלזון", הוא בכלל אלה שיש להם צורת דגים, ואיסור אכילתו הוא משום 'דג טמא' ולא משום 'שרץ המים'⁷⁷. ויש שרצו ללמוד מדברי רבנו אלה שהחלזון הוא דג טהור בעל קשקשים⁷⁸. רבינו גרשום, בשונה מרבנו, מפרש⁷⁹: "ובריינו – צורתו".

שדומה עינו לעין הים – הוא האמור בברייתא: "גופו דומה לים"⁸⁰, ומפרש רבנו שהדמיון הוא בענין הצבע והגוון⁸¹, כעין הנאמר בברייתא אחרת⁸²: "מפני שהתכלת דומה לים...". ובדפוסים שיבוש וכתבו: 'שדומה עינו לעין התכלת'⁸³.

⁶⁹ לנולין.

⁷⁰ וביד פשוטה ובספרו של ד"ר זהר עמר הארגמן, עמ' 181-183 פירשו באופנים אחרים. וראה רבינו בחיי לכמדבר טו, לח שאיחד את שני השלבים: "ושורין אותו צמר תחלה בסיד ואחר כך מכבסין אותו עד שיהיה נקי, ומטילין ביורה רותחת הדם ההוא והצמר עם סמנין כמו אהל וצריף כדרך שעושין הצבעין כדי שיקלוט הצמר את העין".

⁷¹ צ ע"א.

⁷² פרק ה הלכה י.

⁷³ לזיהויים של 'בורית' ו'אהלא' ראה פירוש המשנה לרבנו שבת פרק ט משנה ה, כלים פרק ב משנה א, נדה פרק ט משנה ו. וראה ד"ר זהר עמר, הארגמן, עמ' 181. בכתב היד רשום מעל המילה 'אהלא' בערבית 'אלשב' (ולא 'אלשג', כמצוין במהד' יד פשוטה של הרב נחום רבינוביץ) – ראה אלמרשד אלכאפי [המדריך המספיק] לתנחום הירושלמי עמ' 28-29.

⁷⁴ מנחות מד ע"א, וראה מעשה רקח ודברי ירמיהו.

⁷⁵ פרק ב הלכה יב.

⁷⁶ כלים פרק יב משנה א. וראה אלמרשד אלכאפי [המדריך המספיק] לתנחום הירושלמי, עמ' 191, ערך חלזון: "'החלזון הזה כל זמן שהוא גדל נרתיקו גדל עמו' – הוא חלזון גם בערבית... 'ודם חלזון שצובעין בה התכלת' – אף הוא מין חלזון... 'שלשלת שיש בראשה חלזון' – חתיכת ברזל בדומה לצדף החלזון שנועלים בה את הדלתות בדומה למנעולי התיבות האירופיות שהם בפנים ונפתחים מבחוץ".

⁷⁷ ראה התכלת בישראל עמ' 386 ולולאות תכלת עמ' 131. וראה רש"י חולין קכו ע"ב: "עכבר שבים דג הוא", וראה אליה רבא להגר"א כלים פ"י מ"א שכתב שכל שבים מין דג הוא, כל דמות שתהיה לו, אפילו חיה שבים, ומוחק שם במשנה "עצמות חיה שבים" מפני שכבר נכתב שם עצמות הדג, וכ"כ באליהו רבא לנדה פ"ג מ"ב שכל שבמים נקראים דגים. וראה השגות רמב"ן לספר המצוות לרמב"ם שורש ט ובפירושו לזיקרא יא, א. וראה מעשי למלך לרב ישעיה זילברשטיין, הלכות כלי המקדש פרק ח הלכה יג. וראה 'זיהוי דג חלזון של תכלת' לרב מאיר ליברון עמ' רו, 'זיהוי חלזון של תכלת' לרב מאיר שלזינגר עמ' קכו, 'תכלת וארגמן' לרב מנחם אדלר עמ' 82, 'חותם של זהב' לרב בנימין זאב הורביץ עמ' 290-291, 'תכלת דחלזון' לרב אליעזר הול עמ' יא-יב ויצביעת התכלת וחיידושה' לרב ישעיהו הלוי עמ' 385-384.

⁷⁸ ראה שו"ת נודע ביהודה מהדורא תניינא - אורח חיים סימן ג, משכנות לאביר יעקב פרק התכלת סי' ב וצמ"ח שלמה. וראה באר יהודה וקובץ על יד.

בענין היוצא מן הטמא במלאכת שמים ראה מאמרי 'בחינות חדשות בענין התכלת' עמ' פב.

⁷⁹ ונראה שלכך כיוון רש"י, שפירש: "תבנית דיוקנו" (על פי תיקון שיטה מקובצת שם). וראה ר"א אבן עזרא בפירושו לתהלים נה, ט: "כְּמוֹ שְׁבַלְלוֹל תִּמְסֵ יְהוֹלֶךְ". "כמו שבלול – בדברי הקדמונים ז"ל ברא שבלול והוא כדמות דג במים שימס בהליכתו".

⁸⁰ מנחות מד ע"א. גרסת מסכת ציצית פרק א הלכה י: "חלזון למה הוא דומה, בריאתו דומה לדג, וגופו דומה לרקיע". וגרסת רבינו נתן אב הישיבה בפירושו למסכת כלים פרק יב משנה א: "עולה מן הים", ובפירושו למנחות פרק ד משנה א נראה שהגרסה היא: "תולעת מן הים", אך אולי שם אלה דברי עצמו ואינם לקוחים מלשון הברייתא.

פירוש לפרק ב מהלכות ציצית לרמב"ם – הרב אליהו טבגר

מתוך הפירוש לספר יצירה המיוחס לראב"ד, שכנראה רומז לדברי ברייתא זו⁸⁴, אפשר לדלות הבנה אחרת לביטוי 'גופו דומה לים'. אלו דבריו⁸⁵: "כי הנה החלזון אי אפשר לעמוד עליו אם הוא מכלל הדגים או מכלל הצומח, כי הוא חי ומתנועע אינו מחליף מקומו כי הוא נעוץ ותקוע בארץ". הברייתא, לפי זה, באה להראות את ההפכים שבחלזון – מצד אחד "גופו דומה לים", כלומר לקרקעית הים, והוא כעין צומח התקוע בקרקעית, ומצד שני "ברייתו דומה לדג" שהוא חי ומתנועע והוא בכלל הדגים.

ודמו שחור כדיו – פרט זה אינו מוזכר בברייתא באופן מפורש⁸⁶, אך לדעת רבנו הוא נובע מהפרט הקודם⁸⁷, שהרי לא בכדי נאמר על החלזון "גופו דומה לים", אלא ליתן טעם כיצד מתקבל ממנו גוון כחול. כיון ש"גופו דומה לים" יש לחלזון זה דם "שחור כדיו", כלומר דם כהה מאוד, הצובע את גוף החלזון בגוון כחול הדומה לים, ועל כן "בדמו צובעין תכלת", כלומר בדם כזה ניתן לצבוע צמר בגוון התכלת⁸⁸. כאמור לעיל⁸⁹, בלשונו של רבנו הגוון הכחול בכלל שחור הוא, ושניהם נקראים בשם 'שחור'⁹⁰.

81 ביד פשוטה (בהערה) הביא סמך לדברי רבנו מספרו של פליניוס הרומאי שקונכיית החלזון 'דומה לים סוער'. אך דברים אלו שם מכוונים לצבע האריג הנצבע בדם חלזון ולא לצבע החלזון. כאן המקום להזכיר, שאחת הסיבות שהביאו את הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג להציע את חלזון היינטינה כמקור הפקת התכלת, היא הגוון הכחול של קונכייתו – ראה התכלת בישראל עמ' 425.

יש שפירשו שהדברים כאן מכוונים ל'צמידה ביולוגית' המכסה את הקונכייה ומקנה לה גוון כחול-ירקרק הדומה לים או לחילופין מקנה לחלזון מראה המשווה אותו לקרקעית הים – ראה ד"ר ישראל הכהן זיידרמן, 'הגילוי מחדש של חלזון התכלת בימינו', עמ' 37 (ולפני כן במאמרו 'התכלת והארגמן', וראה תגובתו של רב בצלאל נאור בספרו בים דרך, עמ' קד הערה 24), 'מצות תכלת בזמננו' מאת הרב יהושע ינקלביץ והרב צבי הרציג עמ' 8 הערה 37, 'צביעת התכלת וחיידושה' לרב ישעיהו הלוי עמ' 383, 'חותם של זהב' לרב בנימין זאב הורביץ עמ' 283-285.

פירוש זה הוא אחד מסלעי המחלוקת בין המזהים את חלזון התכלת עם חלזון ה'פורפורה' לבין המתנגדים לזיהוי זה – ראה לדוגמה 'זהות דג התכלת' לרב שלמה אנגלארד (תגובה למאמרו של רב מרדכי אברהם כ"ץ שפורסם בגיליון הקודם) עמ' קלה, ותשובתו של הרב כ"ץ שם עמ' קמב, וכן ראה 'תכלת חלזון לרב אליעזר הול עמ' ט. וראה הרב יצחק בראנד, בכנף איש יהודי, עמ' יד, שפירש שבביטוי 'עין הים' כיוון רבנו לצורה הגלית של הקונכייה המזכירה את גלי הים.

82 מנחות מג ע"ב.

83 וראה מעשה רקח.

84 כפי שהבין הרמ"ע מפאנו במאמר צבאות השם ח"ב יד-טו: "החלזון הוא דומם והוא צומח והוא חי, אמנם ידענו כי כן שהרי חי הוא, שגופו מתנועע במקום גידולו אילך ואילך... וצומח הוא, שאינו זו ממקומו, אלא שרשו נעוץ ותקוע בקרקע הים... ואחת לשבעים שנה (- פרט המובא בפירוש ברייתא) נעקר משם ועולה מן המים, ואז הוא דומם...".

85 הקדמה נתיב ח.

86 רבי גרשון חנוך ליינר, האדמו"ר מראדזין, שיער שרבנו הכיר את החלזון והוסיף פרט זה מדעתו, ראה שפוני טמוני חול (מהד' מישור עמ' כח), ובפתיל תכלת (מהד' מישור עמ' נג) כתב שרוב דגים דמם שחור (וכיון שחלזון הוא דג מן הסתם דמו שחור), ובספרו האחרון עין התכלת (מהד' מישור עמ' רפו) פקפק בהשערה זו. וראה התכלת בישראל עמ' 391 שם משער הרב יצחק אייזיק הרצוג שמקורו של רבנו בתרגום משובש של כתבי אריסטו מיוונית לערבית (אך בתרגום הערבי הקיים המילה היוונית 'מלך' מתורגמת שחור, ולא דיו כפי ששיער הרב הרצוג – ראה ד"ר זהר עמר, הארגמן, עמ' 179 הערה 28), וראה 'תכלת חלזון' לרב אליעזר הול עמ' יב. וראה גם מה שציין צפנת פענח (ראה 'עיוני הלכה' עמ' 19 שדן בדבריו וכן הביא שם הצעות אחרות למקורו של רבנו). וראה לולאות תכלת עמ' 165-170.

על פי פרט זה חשבו כמה חוקרים – יוהאן דויד מיכאליס, Supplementa ad lexica Hebraica p. 2367, משה לנדאו (מערכי לשון על ספר הערוך [גרמנית], עמ' 85), לודוויג לוויזון (זואולוגיה של התלמוד [גרמנית], עמ' 283-284), יוסף שיינהאק (ספר המשביר פה ב) וחנוך יהודה קאהוט (ערוך השלם, ערך חלזון) – שרבנו מזהה את חלזון התכלת עם בעל חיים הנקרא בכמה שפות 'דיון' או 'טינטפיש' (כלומר: דג הדיו). גם האדמו"ר מראדזין, רבי גרשון חנוך ליינר, דגל כידוע בדעה זו, וראה התכלת בישראל עמ' 391 ופרק ט כולו.

87 וכן פירשו ד"ר ישראל הכהן זיידרמן, 'הגילוי מחדש של חלזון התכלת בימינו', עמ' 38, הרב בנימין זאב הורביץ, 'חותם של זהב', עמ' 292, והרב ישעיהו הלוי, 'צביעת התכלת וחיידושה', עמ' 385 הערה 50. וראה מאמרי 'ארגמן' – תכלת או קלא אילך?, עמ' רפז אות ח.

88 וראה רש"י חולין פט ע"א ד"ה שהתכלת דומה לים: 'ומראית דמו דומה לים' – גם מדבריו נראה ש'גופו דומה לים' בא לבאר מהו מראה דמו. אך ראה בכור שור שם שפירש באופן אחר.

89 בהלכה א.

90 להכללת הגוון הכחול בשחור יש השלכה לתחומים הלכתיים נוספים – כתיבת סת"ם והשחרת רצועות של תפילין. ראה ביאור הלכה סי' לב סע' ג ד"ה יכתבם וכו' וסי' לג סע' ג ד"ה הרצועות השחורות, ערוך השולחן יורה דעה סי' לח סע' ח, שו"ת הר צבי או"ח ח"א סי' כד. וראה מה שכתב הרב יהודה ליכטער, 'מהות צבע בראון ואדום בהלכה ביחס למראה דם נדה ושאר דינים', בתוך: עטרת שלמה, ה, תש"ס, עמ' קעא-קעב.

פירוש לפרק ב מהלכות ציצית לרמב"ם – הרב אליהו טבגר

הביטוי "שחור כדיו" לקוח מתיאורי מראות הריאה שבמסכת חולין ומתיאורי מראות דם נדה שבמסכת נדה⁹¹.

ובים המלח הוא מצוי – רבנו קורא לכל ים⁹² שמימי מלוחים: 'ים המלח', כפי שעולה מדבריו בהלכות ערכין וחרמין⁹³: 'ואם היו מעות או כלי מתכות ישליכן לים הגדול – ים המלח, כדי לאבדן', וזאת בהשפעת הלשון הערבית⁹⁴. כמה מפרשים⁹⁵ הבינו שכוונתו לים הנקרא כך בלשון המקרא⁹⁶, שאין בו חיים כלל, והתקשו בדבריו, אך ים זה נקרא בלשונו של רבנו: 'ים של סדום'⁹⁷, ככינויו בלשון החכמים. בדברי חכמינו ז"ל מבואר בכמה מקומות שהחילון היה ניצוד לחופו של הים הגדול, הוא הים התיכון בלשון ימינו: א. "יוגבים – אלו צידי חלון, מסולמות של צור ועד חיפה"⁹⁸. ב. "אמר זבולון לפני הקדוש ברוך הוא: רבונו של עולם! לאחיי נתת להם שדות וקרמים ולי נתת הרים וגבעות, לאחיי נתת להם ארצות ולי נתת ימים ונהרות. אמר לו: כולן צריכין לך על ידי חלון, שנאמר [עמים הר יקראו]... ושפני טמוני חול'. תני רב יוסף: שפני – זה חלון, טמוני – זו טרית, חול – זו זכוכית לבנה"⁹⁹. ג. "כי שפע ימים יינקו – זה ימה של חיפה שגנוז לצדיקים לעתיד לבוא... אמר רבי יוסי פעם אחת הייתי מהלך מזויב לצור ומצאתי זקן אחד. אמרתי לו: פרנסתך במה? אמר לי: מחלון. אמרתי לו: וכי מצוי הוא? אמר לי: השמים, שיש מקום בים שמוטל בהרים וסממיות מקיפות אותו ואין לך אדם שהולך לשם שאין סממיות מכישות אותו ומת ונימק במקומו. אמרתי: ניכר הוא שגנוז לצדיקים לעתיד לבא. יספוני טמוני חול' – ספוני זו חלון, טמוני זו טרית, חול זה זכוכית. לפי ששבטו של זבולון מתרעם לפני המקום ואומר לפניו: רבונו של עולם לאחיי נתת ארצות ולי נתת ימים לאחיי נתת שדות וקרמים ולי נתת חלון"¹⁰⁰.

אין רבנו מציין את הים הגדול כמקום הימצאותו של החילון, כיון שאין הוא מתאר אלא את אורחות חייו, כלומר באילו תנאים הוא חי, ומקום צידתו אינו מעכב במצוה¹⁰¹.

91 חולין מז ע"א; נדה כ ע"א. וראה הלכות שחיטה פרק ז הלכות יז-יט: "חמש מראות אסורות יש בריאה ואלו הן: שחורה כדיו... ארבע מראות מותרות יש בה ואלו הן: שחורה ככחול..."; הלכות איסורי ביאה פרק ה הלכה ט: "היה הדם שחור יתר מכדיו היבש טמאה, היה פתוך ממנו כגון שהיה מראהו כעין הזית השחור או כעין הזפת או כעין העורב הרי זה טהור". וראה גם ירושלמי נדה פרק ב הלכה ז.

92 ראה מה שכתב הרב יעקב חיים סופר, 'בענין ים המלח בלשון הרמב"ם הכוונה לים התיכון, בתוך קובץ בית אהרון וישראל, צו, תשס"ב, הערות (ב), עמ' קל-קלב. וראה המאיר לארץ, וראה שפוני טמוני חול (מהד' מישור עמ' כג), פתיל תכלת (מהד' מישור עמ' מג) ועין התכלת (מהד' מישור עמ' רלג).

93 פרק ח הלכה ח (כגרסת מהד' פרנקל על פי כתה"י. בדפוסים השתבש הנוסח ונכתב 'לים המלח או לים הגדול'). וראה גם הלכות כלאים פרק י הלכה א.

94 البحر الملح (אלבחר אלמאלח), ראה בפירושו למשנה כלים פרק טו משנה א ובסיום פירושו למשנה בתרגומו של ר"י קאפח.

95 ראה מטפחת ספרים לר' יעקב עמדין פרק ד אות מה, באר יהודה, דברי ירמיהו, קופת הרוכלים, כללי בגדי קדש של כהונה וצמ"ח שלמה. וראה בביאור הרד"ל לפרקי דרבי אליעזר פרק יח בהגהות אות ה שמחמת זאת הציע לגרוס בדברי רבנו: 'ים הגדול' במקום 'ים המלח' וראה בהשמטות בסוף הספר. [ארשה לעצמי לחרוג מן המקובל בחיבורים התורניים ואזכיר כאן את דברי הבלע הספוגים בשנאת ישראל של המלומד שמואל בוכרט בספרו הלטיני היירוואיקון על בעלי חיים בתנ"ך (פרק 9), ששם את דברי רבנו אלה ללעג, ובוה נלכד הוא עצמו בבורות ובחוסר הבנה, וראה התכלת בישראל עמ' 390].

96 בראשית יד, ג ועוד.

97 ראה רמב"ם הלכות שבת פרק כא הלכה כט: "אין רוחצין במים שמשלשלין ולא בטיט שטובעין בו ולא במי משרה הבאושים ולא בים סדום ולא במים הרעים שבים הגדול".

98 שבת כו ע"א.

99 מגילה ו ע"א.

100 ספרי דברים, וזאת הברכה שנד.

101 אמנם יש שטענו שחילון התכלת צריך להיות ניצוד דווקא בנחלתו של שבט זבולון, ראה תכלת מאיי אלישה עמ' 11, וכן ביטול הראשון למאמר הראשון עמ' 26. וראה תשובתו של האדמו"ר מראדזין על כך בשפוני טמוני חול (מהד' מישור עמ' יח). וראה שו"ת ישועות מלכו חלק אורח חיים סוף סימן ב.

ונותנין את הדם ליורה, ונותנין עמו סמנים, כמו הקימוניא וכיוצא בה, כדרך שהצבעין עושים. ומרתיחין אותו, ונותנין בו הצמר עד שיעשה כעין הרקיע, וזו היא התכלת של ציצית.

ונותנין את הדם ליורה, ונותנין עמו סמנים – בפסקה הקודמת מתאר רבנו את שלב הכנת החומרים שאינו מובא בגמרא, ורבנו משלימו מדעתו¹⁰². בפסקה זו מתוארת הצביעה עצמה על פי המובא במסכת מנחות¹⁰³: "אמר ליה אביי (- שחי בבבל ולא הכיר את דרך הצביעה) לרב שמואל בר רב יהודה (- שירד לבבל מארץ ישראל): הא תכילתא היכי צבעיתו לה? אמר ליה: מייתנין דם חלזון וסמנין ורמינן להו ביורה [ומרתחינן ליה]".

הקימוניא – רבנו ביאר מהו בפירושו למשנה¹⁰⁴: "קימוניא – מלח 'אלקלי'". כדרך שהצבעין עושים – קיימות שלוש דרכים לצביעת סיבים: א. צביעה ללא חומרי עזר, הנקראת 'צביעה ישירה'. ב. צביעה בעזרת חומרים 'צורבים', המקשרים את הצבע עם הסיב. ג. צביעה באמצעות המסת הצבע, הנקראת 'צביעת יורה'. האסטיס והתכלת, שניהם נצבעים בדרך השלישית. רבנו מתאר כאן תהליך של המסת הצבע באמצעות קימוניא, שהוא חומר 'בסיסי' הנצרך לתהליך זה¹⁰⁵.

רש"י, לעומתו, מתאר צביעה בעזרת חומרים 'צורבים', והסמנים המוזכרים בגמרא, לדעתו, הם 'צרבנים' הצורבים את הצבע על הצמר כמו "צריף"¹⁰⁶ שקורין בייצ"א¹⁰⁷ ו¹⁰⁸. בתוספות¹⁰⁹ פירשו שהסמנים המוזכרים בגמרא הם חומרי צבע, כמבואר במקומות אחרים¹¹⁰ בדברי חז"ל, ועל כן תמדה: "דבר תימה הוא היאך מערב שום דבר בהדי תכלת? – ושוא עם הסממנין נקרא תכלת".

102 ראה כסף משנה ומעשה רקח.

103 מב ע"ב.

104 שבת פרק ט משנה ה, נדה פרק ט משנה ו. וכן רשום מעל המילה 'קימוניא' בכה"י. לזיהוייה של 'קימוניא' ראה בהערות ר"י קאפח לפירוש המשנה בשני המקומות, וראה מאמרי 'צביעה לשמה ודם חלזון בתכלת של מקדש', עמ' יא, וראה דעה אחרת אצל ד"ר זחר עמר, הארגמן, עמ' 183.

105 ובלולאות תכלת עמ' 258 פירש באופן אחר. וראה 'תכלא דחלזון' לרב אליעזר הול עמ' יג.

106 הוא מלח של גופרת אשלגן וגופרת אלומיניום.

107 beize בגרמנית.

108 מנחות שם ד"ה וסממנים. באותו עמוד בד"ה מגביא גילא הוא כותב: "בייסא, ובלשון צרפת אלום (- שהוא צרבן ידוע – Alum)". חומרי צריבה אלה ניתנים בדרך כלל יחד עם חומרי הצבע לתוך יורת הצביעה, ולפעמים הסיבים מושרים בהם לפני הצביעה כהכנה לה. על כל פנים, הם אינם בעלי צבע כשלעצמם, ואין תפקידם אלא 'להדביק' את הצבע לסיבים. אך ראה שו"ת ישועות מלכו חלק אורח חיים סימן ג. "כי לדעת רש"י, היורה שנותנים לתוכה דם חלזון לצבוע לא היו רשאים לערב סממנים אחרים כי אם דם חלזון לבד, ומה שמבואר בש"ס דמייתנין דם חלזון וסממנים זה הוא שהצמר נותנים לכתחילה עם סממנים כדי שתהא נקיה ותקבל הצבע, אבל היורה שנותנים לתוכה הדם חלזון לא היו רשאים לתת לתוכה שום דבר רק דם חלזון וצמר".

109 שם ד"ה וסממנים. וראה שו"ת נודע ביהודה מהדורא קמא – אורח חיים סימן א: "ולדידי נראה, כיון שאין דם חלזון תופס הצבע בצמר כל כך רק ע"י סממנים, אם כן גם הסממנים שייכא לצבע זו", והוא דעת רש"י, וראה לשד השמן וצמ"ח שלמה. אך ראה שו"ת אגרות משה יורה דעה חלק ב סימן קלג, שלדעתו גם רבנו סובר כדעת התוספות, וכן פירש לעיל בהלכה א באר יהודה. וראה מה שכתב נשמת אדם חלק א כלל יד בשם מורי. וראה 'חלזון לתכלת אם הוא לעיכובא' לרב חיים שלמה שאנן.

110 כגון במשנה נגעים פרק ב משנה א: "רבי עקיבא אומר יש לציירים סממנין שהן צרין צורות שחורות לבנות ובינוניות", נדה לא ע"א: "צבע נותן סמנין ליורה – כולן עולין לצבע אחד", בבא קמא קא ע"א: "איבעיא להו: יש שבח סמנין על הצמר, או אין שבח סמנין על הצמר?", ועוד.

תכלת של ציצית צריכה צביעה לשמה, ואם צבעה שלא לשמה - פסולה. והיורה שיש בה הצבע, אם צבע בו מעט צמר לבדקו אם הוא יפה אם לאו - נפסלה היורה כולה. אלא כיצד יעשה? לוקח הצבע מן היורה בכלי קטן ומניח בו מעט צמר שבדק בו ושורף את שבדק, שהרי נצבע לבדיקה, ושופך הצבע שבכלי שבדק בו, שהרי טעמו ופסלו, וצובע התכלת בשאר הצבע שלא נפגם.

תכלת של ציצית צריכה צביעה לשמה – מדברי רבנו אלה מדויק שרק תכלת של ציצית צריכה צביעה לשמה, ולא תכלת של מקדש. אך במסכת מנחות¹¹¹ מבואר, לכאורה, אחרת: "שמע מינה תלת: שמע מינה טעימה פסולה, ושמע מינה דבעינן צביעה לשמה, ושמע מינה טעמה פסולה. היינו טעימה פסולה היינו צביעה לשמה! אמר רב אשי: מה טעם קאמר, מה טעם טעימה פסולה? משום דבעינן צביעה לשמה. כתנאי: טעמה פסולה¹¹², משום שנאמר: 'כליל תכלת'¹¹³ – דברי ר' חנינא בן גמליאל, רבי יוחנן בן דהבאי אומר: אפילו מראה שני שבה כשר, משום שנאמר: 'תכלת וארגמן ותולעת שני'¹¹⁴". כלומר, צביעה לשמה בציצית נלמדת מצביעה לשמה בבגדי כהונה שנאמר בהם "כליל תכלת", ומכאן עולה לכאורה שיש צורך בצביעה לשמה גם בבגדי כהונה.

אך יש לומר, לדעת רבנו, שאכן אין צורך בצביעה לשמה בבגדי כהונה, ולא הושוו דיני צביעת בגדי כהונה לדיני צביעת תכלת של ציצית, אלא לעניין פסול יורה 'טעומה', כלומר היורה שקדמו וצבעו בה לשם בדיקה וניסיון, שהצביעה לשם בדיקה וניסיון פוסלת את הצבע שביורה בכל מקום שיש בו צורך בתכלת, ואף בדבר שאין בו חיוב צביעה לשמה¹¹⁵.

לפי זה, רב אשי, המקשר בין פסול 'טעימה' לדין 'צביעה לשמה' אינו מדבר על יורה טעומה אלא דווקא על 'טעימה', כלומר הצמר הצבוע לשם טעימה ובדיקה. הצמר אינו כשר לציצית, ודווקא לציצית, כיון שלא נצבע לשמה, אבל 'טעמה פסולה', הוא דין ביורה שקדמו וצבעו בה לשם בדיקה, ובכך פסלו אותה לצבוע בה תכלת. מצב זה חמור יותר מן הקודם, כיון שצביעה זו פוגמת את הצבע הנשאר ביורה, והוא כבר איננו ראוי לכל דבר שיש בו צורך בתכלת, שנאמר: "כליל תכלת"¹¹⁶.

ולפי זה, צריך לדחוק ולפרש בדברי רבנו בהלכה זו, שהמשפט הראשון המדבר על צביעה לשמה, מתייחס לתכלת של ציצית בלבד, ואילו המשפט השני, המדבר על יורה שצבעו בה לשם בדיקה, מתייחס לתכלת האמורה בכל מקום¹¹⁷. אבל יש לתמוה, מדוע לא הזכיר רבנו פסול צביעה לשם טעימה בהלכות כלי המקדש, אם לא שנאמר, שסמך על דבריו שהובאו בהלכות ציצית ובהלכות טומאת צרעת¹¹⁸.

לוקח הצבע מן היורה בכלי קטן... – על פי המובא במסכת מנחות¹¹⁹: "ושקלינא פורתא בביעתא וטעמינן להו באודרא, ושדינן ליה לההוא ביעתא וקלינן ליה לאודרא".

וצובע התכלת בשאר הצבע שלא נפגם – במילים אלו רומז רבנו לדמיון שבין פסילת התכלת על ידי טעימה לבין פסילת היין לכוס של ברכה על ידי טעימתו¹²⁰.

111 מב ע"ב.

112 על פי כתה"י (ראה דקדוקי סופרים), ולפנינו: 'טעימה פסולה'.

113 שמות כח, לב.

114 שמות כו, לא. כך גרסת כתה"י (ראה דקדוקי סופרים) וכך גורס רבינו גרשום, וכן משמע מפירוש רש"י, ולפנינו: 'ושני תולעת' (ויקרא יד, ד ועוד).

115 וכן כתב מרכבת המשנה (העלמא), ויד פשוטה פירש באופן אחר. וראה תוספות מנחות מב ע"ב ד"ה משום שנאמר כליל תכלת, וראה קרן אורה שם.

116 וכן מצאנו לרבנו בהלכות טומאת צרעת פרק יא הלכה א, שכתב לגבי שני תולעת הנלקחת לטהרת המצורע: "אם טעמו פסלו, כצביעת התכלת", כלומר 'תכלת' סתם – האמורה בכל מקום, ולא דווקא תכלת של ציצית.

117 וראה 'שיטות הראשונים בפסול טעימה בתכלת והאם הכנת הצבע צריכה להיות לשמה' לרב דב שיק, עמ' ע, שפירש באופן אחר, וכן כתב בספרו דבש מסלע סי' א.

118 כפי שטען כבר המשנה למלך (הלכות כלי המקדש שם). וראה מנחת חינוך, מצוה צט: "ועיין רמב"ם פרק ב מהלכות ציצית דטעימה פוסלת בצבע תכלת של ציצית, ובמנחות מ"ב ע"ב ילפינן ציצית מכליל תכלת האמורה כאן בבגדי כהונה, אם כן בבגדי כהונה פוסלת בודאי טעימה, וצריך לומר דהרמב"ם סמך כאן על מה שכתב בהלכות ציצית".

119 שם.

הלכה ד

התכלת אינה נלקחת אלא מן המומחה - חוששין שמא לא נצבעה לשמה. ואע"פ שנלקחה מן המומחה, אם נבדקה ונודע שנצבעה באחד משאר צבעונין המשחירים שאינן עומדין - פסולה.

הלכה ה

כיצד בודקין אותה עד שיודע אם נצבעה כהלכתה אם לא? לוקחין התבן וריר של שבלול ומי רגלים שנתחמצו ארבעים יום, ושורין התכלת בכולן מעת לעת. אם עמדה בעיניה ולא כהת - כשרה. ואם כהת, לוקחין בצק של שעורים שמעפשין אותו למורייס, ונותנין את זו התכלת שנשתנת בתוכו, ואופה הבעק בתנור, ומוציאין התכלת מן הפת, ורואין אותה: אם כהת ממה שהיתה - פסולה, ואם הוסיף עינה והושחרה יתר ממה שהיתה קודם האפייה - כשרה.

התכלת אינה נלקחת אלא מן המומחה - חוששין שמא לא נצבעה לשמה - כמובא במסכת מנחות¹²¹: "ת"ר: תכלת אין לה בדיקה, ואין נקחית אלא מן המומחה, תפילין יש להם בדיקה, ואין ניקחין אלא מן המומחה, ספרים ומזוזות יש להן בדיקה, וניקחין מכל אדם... מאי אין לה בדיקה נמי דקאמר? אטעימה".

אם נבדקה - בשלב זה אין רבנו מתייחס לשאלה: האם יש חיוב לבדוק את התכלת¹²²? דבר זה מתבאר בהמשך בהלכה ו.

אם נבדקה ונודע שנצבעה באחד משאר צבעונין המשחירים שאינן עומדין - פסולה - לכאורה פשוט הוא ואינו צריך להיאמר¹²³, אלא פירוש הדברים הוא כי על אף שהתכלת נלקחה מן המומחה, שאמור לצבעה בתכלת הכשרה לציצית, אין מטילים ספק במהימנות הבדיקות המראות שהתכלת אינה כשרה, ופוסלים אותה¹²⁴.

כיצד בודקין אותה... - כמובא במסכת מנחות¹²⁵: "...והא רב יצחק בריה דרב יהודה בדיק ליה, מיייתי מגבייא¹²⁶ גילא ומיא דשבלילתא¹²⁷ ומימי רגלים בן¹²⁸ ארבעים יום, ותרי לה בגווייהו מאורתא ועד לצפרא, איפרד חזותיה - פסולה, לא איפרד חזותיה - כשרה, ורב אדא קמיה דרבא משמיה דרב עזירא

¹²⁰ ראה פסחים קה ע"ב והלכות שבת לרבנו פרק כט הלכה טו. ייתכן שלשוואה זו יש השלכה להלכה, שכשם שאין מועיל להחזיר את התכלת הטעומה שבשפופרת הביצה לתוך הצבע שביורה (ראה רש"י מנחות מב ע"ב ד"ה טעימה פסולה, וייתכן שאף רבנו סובר כן, על אף שלא הזכיר זאת; וראה פתיל תכלת [מהד' מישור עמ' פ], מנחת חינוך מצוה שפו ומרומי שדה מנחות מב ע"ב), כך אין מועיל לתקן את היין הפגום על ידי החזרתו לתוך קנקן היין, שבענייני שלמות ופגימה אינו מועיל ביטול ברוב. וראה פתיל תכלת (מהד' מישור עמ' עט ד"ה ובמה), אור שמח להלכות ציצית א, יא, מרומי שדה מנחות שם ושערי יושר שער ג פרק יט, שדנו מדוע בהחזרת תכלת טעומה ליורה אינו מועיל ביטול ברוב.

¹²¹ מב ע"ב - מג ע"א.

¹²² ראה כסף משנה שכתב שהתכלת הנלקחת מן המומחה אינה צריכה בדיקה, ומה שמסופר בגמרא שבדקו אותה - כך אירע מעשה, אף על פי שלא היו חייבים לבדוקה, וראה פתיל תכלת - פרט הרביעי בענין בדיקת התכלת (מהד' מישור עמ' פא-צד). אך, ראה ספר דיני מצות הציצית לרשב"ח (בתוך: כליל תכלת, עמ' רסה) שכתב שגם הנלקחת מן המומחה חייבת בבדיקה, כמבואר לדעתו בגמרא. וראה בפרוש רבינו גרשום מנחות שם, שרבי מני היה מחמיר על עצמו לבדוק תכלת שנלקחה מן המומחה. וראה תוספות שם ד"ה מאי, שמשמע שאין לבדוק אחר המומחה אלא אם כן המומחה עצמו אינו מבין בכך. וראה שפת אמת מנחות מג ע"א, מה שפירש בדעת רבנו.

¹²³ ראה מהר"ז בינגא עמ' עג הגהות אות סט".

¹²⁴ וכן פירש שפתי מלך.

¹²⁵ מב ע"א-ע"ב.

¹²⁶ ברי"ף ליתא 'מגבייא', ובגרסת רשב"ח כלפנינו, וראה כליל תכלת עמ' רלט.

¹²⁷ ברי"ף: 'שבלוליתא', וגרסת רשב"ח כלפנינו, וראה כליל תכלת שם.

¹²⁸ ברי"ף: 'בני', וכן גרסת רשב"ח.

פירוש לפרק ב מהלכות ציצית לרמב"ם – הרב אליהו טבגר

אמר: מייתי חמירא ארכסא¹²⁹ דשערי ואפיא לה בגווייה, אישתנאי למעליותא – כשרה, לגריעותא – פסולה, וסימניך: שינוי שקר, שינוי אמת... מר ממשכי אייתי תכלתא בשני רב אחאי, בדקוה בדרב יצחק בריה דרב יהודה ואיפרד חזותיה, בדרב אדא – ואישתנאי למעליותא. סבר למיפסלה. אמר להו רב אחאי: אלא הא לא תכילתא היא ולא קלא אילן היא?! אלא שמע מינה שמועתא אהדדי איתמר, היכא דבדקנא בדרב יצחק בריה דרב יהודה לא איפרד חזותיה – כשרה, איפרד חזותיה – בדקינן לה בדרב אדא בחמירא ארכסא¹³⁰, אישתני למעליותא – כשרה, לגריעותא – פסולה. שלחו מתם: שמועתא אהדדי איתמר.

התבן – הוא "גילא", כגרסת הרי"ף¹³¹. אולם רש"י¹³² מפרש, על פי גרסתו בגמרא: "מגביא גילא – בייסא, ובלשון צרפת – אלום¹³³".

וריר של שבלול – הוא "מיא דשבלוליתא", על פי גרסת הרי"ף. אולם רש"י¹³⁴ מפרש, על פי גרסתו: "מיא דשבלוליתא – מים היוצאין מן התלתן שקורין פנגרי"א¹³⁵".

ומי רגלים שנתחמצו ארבעים יום – הם "מימי רגלים בני ארבעים יום", על פי גרסת הרי"ף. וברש"י מובאים שני פירושים: "בן¹³⁶ ארבעים יום – מתינוק בן ארבעים, לישנא אחרינא שעברו מ' יום משיצאו מגוף האדם"¹³⁷.

ושורין התכלת ככולן מעת לעת – הלשון בגמרא: "ותרי לה בגווייהו מאורתא ועד לצפרא". אך אין זה "מעת לעת" שכתב רבנו¹³⁸.

אם עמדה בעיניה... – כשרה. ואם כהת, לוקחין... אם כהת ממה שהיתה – פסולה, ואם הוסיף עיניה... – כשרה – בגמרא מובא: "...לא איפרד חזותיה – כשרה, איפרד חזותיה... אישתני למעליותא – כשרה, לגריעותא – פסולה". אך רבנו ראה לסדר את הדברים בסדר הפוך – קודם 'אישתני לגריעותא' ואחר כך 'אישתני למעליותא', כיון שלמסקנת הגמרא שתי הבדיקות משלימות זו את זו, ובאות זו אחר זו, ומעתה בדיקתו של רב אדא באה לברר האם הצבע יישאר ויעמוד ב'כהותו'¹³⁹ (כלומר החלשתו) שנתהוותה בבדיקה הראשונה או ישתנה ל'מעליותא' וישחיר יותר ממה שהיה לפני האפייה¹⁴⁰.

בצק של שעורים שמעפשין אותו למורייס – הוא "חמירא הרסנא דשערי", על פי גרסת הרי"ף¹⁴¹. 'הרסנא' הוא מורייס¹⁴², ומערבים בו קמח או פרורי בצק¹⁴³. רש"י פירש על פי גרסתו: "חמירא ארכסא – שאור קשה"¹⁴⁴.

129 ברי"ף שלפנינו: 'חרסנא', אך גרסת דפוס קושטא של הרי"ף: 'הרסנא', וראה לקמן הערה 141, ובספר דיני מצות הציצית לרשב"ח (בתוך: כליל תכלת, עמ' רסה) הגרסה השתבשה ל'חמירא חרסכא דספרי".

130 ברי"ף שלפנינו: 'חרסנא'.

131 וראה כליל תכלת, נספח ג', עמ' רצה.

132 וכן פירש בשבת קי ע"א: "גביא גילא – אלו"ם בלעז". ורבינו גרשום פירש במנחות: "מגביא גילא – מין צבע; וקשולטר בלעז". וראה ספר העיטור הלכות ציצית דף סו טור ג: "מגביא גילא – מין צבע; יש מפרשים אל"ם". וראה תשובות רב נטרונאי גאון (מהד' ברודי, מכון אופק), תשובות פרשניות סימן תקכ"א: "מגביא גילא קורין... גילא ובלשון ישמעאלים קורין אותו שב", ורבינו פרחיה (בשיטת הקדמונים) מסכת שבת קי ע"א: "מתקל זחא מבגיא גילא. וגירסא דיקא מגביא, ובלשון ישמעאל חשישה סדור" (וראה פירוש המשנה לרבנו שבת פרק יד משנה ג: "ואותם הסממנים הם 'זאג' אסכנדראני' ו'חשישה סדור' ו'זעפראן'").

133 ראה לעיל הערות 106-108.

134 וכן פירש רבינו גרשום.

135 חילבה, גרגרנית יונית.

136 לפי גרסה זו אין מקום לכאורה לפירושו השני. וראה תוספות נדה סג ע"א ד"ה תנא ושבט צ ע"א ד"ה מי רגלים, וראה סדר משנה.

137 ברבנו גרשום: "ומי רגלים של קטן שעבר עליהן ארבעים יום", וייתכן שבמקור היו כאן שני פירושים כעין המובא ברש"י.

138 ראה בן אריה ומרכבת המשנה (חעלמא), סדר משנה, קרית מלך, יד פשוטה.

139 ו'אישתני לגריעותא' כוונתו מעתה שיישאר בחסרונו (ולא שישתנה לגרוע יותר).

140 וראה שו"ת הרדב"ז חלק ה (ללשונו הרמב"ם) סי' מז, שפירש באופן הפוך.

141 כך היא הגרסה ברי"ף דפוס קושטא, ראה דקדוקי סופרים שם, וראה מה שכתב יד פשוטה בשם הרי"א הילביץ. וראה כסף משנה, פרי חדש אורח חיים סי' תלד סע' ב ויורה דעה סי' קיב ס"ק א, סדר משנה ורע יצחק.

הלכה ו

חצר שמוכרין בה התכלת והיו מוחזקין בכשרות - לוקחין ממנה סתם, ואינו צריך בדיקה, והרי היא בחזקתה עד שתחשד. המפקיד תכלת אצל הגוי - הרי זו פסולה, שמא החליפה, ואם היתה בכלי, והיה חתום בשני חותמות - חותם בתוך חותם - כשרה, בחותם אחד - פסולה.

חצר שמוכרין בה התכלת... – ברייתא במסכת עבודה זרה¹⁴⁹: "חבר שמת – אשתו ובניו ובני ביתו, הרי הן בחזקתן עד שיחשדו, וכן חצר שמוכרין בה תכלת, הרי היא בחזקתה עד שתיפסל". רבנו מפרשה לעניין חשש קלא אילן, המתגלה על ידי הבדיקה הנ"ל¹⁴⁶, שאם החצר נחשדת ומאבדת את חזקתה יש לבדוק את התכלת שנמכרה שם. אך לצביעה שלא לשמה, שאינה ניתנת לבדיקה, אין חוששים¹⁴⁷, שאין בזה מקום לרמאות ולרווח לא הגון, אלא עניין של מומחיות וידע¹⁴⁸.

המפקיד תכלת אצל הגוי... – מאמר רב במסכת עבודה זרה¹⁴⁹: "חבי"ת אסור בחותם אחד, חמפ"ג מותר בחותם אחד, חלב¹⁵⁰, בשר, יין, תכלת¹⁵¹ - אסורין בחותם אחד, חילתית, מורייס, פת, גבינה – מותרין בחותם אחד". רבנו מפרש שמדובר שם במפקיד אצל גוי¹⁵². רבנו תם¹⁵³, לעומתו, בשאלה האם צריכים חותם בתוך חותם, מחלק בין ישראל חשוד לגוי, ומעמיד דברי רב אלו דווקא בישראל חשוד.

ואם היתה בכלי, והיה חתום בשני חותמות – כמבואר בהלכות מאכלות אסורות¹⁵⁴: "...וזה הוא הנקרא חותם בתוך חותם, כיצד? סתם החבית בכלי שאינו מהודק, כדרך שסותמין כל אדם, וטח בטיט – הרי זה חותם אחד; היה כלי מהודק וטח עליו מלמעלה – הרי זה חותם בתוך חותם. וכן אם צר פי הנוד – הרי זה חותם אחד; הפך פי הנוד לתוכו וצר עליו – הרי זה חותם בתוך חותם. וכן כל שינוי שמשנה מדברים שאין דרך כל אדם – הרי הן כחותם אחד, והטיחה או הקשירה חותם שני".

142 ראה בדברי רבנו בהלכות תפילה פרק ד הלכה ט: "גדולי החכמים לא היו מתפללים בבית שיש בו שער ולא בבית שיש בו מורייס בעת עפושו מפני שריחו רע", והוא על פי עירובין סה ע"א: "שמואל לא מצלי בביתא דאית ביה שיכרא, רב פפא לא מצלי בביתא דאית ביה הרסנא".

143 כמובא בעבודה זרה לח ע"א.

144 וכן הוא בפירוש רבינו גרשום.

145 לט ע"א, וכן בכורות ל ע"ב.

146 וכן פירש רש"י בעבודה זרה שם ד"ה מאינשי: "ודרך הרמאים למכור קלא אילן בשם תכלת", וכן פירשו רבינו יהונתן והר"ן על הרי"ף (טז ע"א לפי דפי הרי"ף).

147 ודברי ירמיהו פירש שהחשד הוא לעניין צביעה שלא לשמה.

148 ראה צמ"ח שלמה.

149 לט ע"א-ע"ב.

150 לעניין חלב מובא שם: "אמר רב כהנא: אפיק חלב ועייל חתיכת דג שאין בה סימן".

151 וראה מעשה רקח בהלכה זו: "גם הלבן מסתברא טפי דאסור להפקידו ביד גוי אלא אם כן הוא בחותם בתוך חותם מהטעם דק"ל דכל איסורי תורה בעי שני חותמות, ועיין להרב מג"א או"ח סי' כ". וראה מגן גבורים סי' כ ס"ק ג.

152 בדפוסים שינו ל'כותי' מחמת הצנזורה.

153 ראה תוספות עבודה זרה לא ע"א ד"ה דאמר, וראה שם בחידושי הרשב"א והמאירי.

154 פרק יג הלכה ח, על פי המובא בעבודה זרה לא ע"א.

המוצא תכלת בשוק, אפילו מצא חוטין מופסקין - פסולה, ואם שזורין - כשרה. הלוקח טלית מצוייצת מן השוק, מישראל - הרי היא בחזקתה, מן הגוי, מן התגר - כשרה, מן ההדיוט - פסולה.

השגת הראב"ד

המוצא תכלת בשוק אפילו מצא חוטין פסוקין מושורין פסולה - א"א אם תדקדק יפה בגמרא דעירובין תמצא באמת דהכי מסקנא, דשזורין מופסקין - כשרה, דכולי האי לא טרח. והא דתנן ב'מוצא תפלין': ישנות מכניסן, אבל לא חדשות, כרבי יהודה, לאו משום דחיישינן שמא קמיעין הן, דכולי האי לא טרח לעשות קמיע כעין תפלין, אלא מה הן חדשות? שאינן מקושרות, ומשום דלא איפשר למקטרינהו בשבתא ואפילו בעניבה, דרבי יהודה לטעמיה דאמר עניבה קשירה היא.

המוצא תכלת בשוק... - במסכת עירובין¹⁵⁵ מובא: "אמר רבי אלעזר: המוצא תכלת בשוק, לשונות - פסולות, חוטין - כשרין. מאי שנא לשונות, דאמר: אדעתא דגלימא צבעינהו, חוטין נמי, נימא: אדעתא דגלימא טוינהו? בשזורים. שזורים נמי, נימא: אדעתא דשיפתא דגלימא עייפינהו? במופסקין, דכולי האי ודאי לא טרחי אינשי. אמר רבא: וכי אדם טורח לעשות קמיע כמין תפלין? דתנן: במה דברים אמורים - בישנות, אבל בחדשות - פטור. אמר רבי זירא לאהבה בריה, פוק תני להו: המוצא תכלת בשוק, לשונות - פסולין, חוטין מופסקין - כשרין, לפי שאין אדם טורח. אמר רבא: ומשום דתני לה אהבה בריה דרבי זירא כיפי תלא לה? והתנן: במה דברים אמורים - בישנות, אבל בחדשות - פטור. אלא אמר רבא: טרח ולא טרח - תנאי היא, דתנאי: המוצא תפלין - מכניסן זוג זוג, אחד האיש ואחד האשה, אחד חדשות ואחד ישנות - דברי רבי מאיר. רבי יהודה אוסר בחדשות ומתיר בישנות. אלמא, מר סבר: טרח אינשי, ומר סבר: לא טרח אינשי. והשתא דתני אבוא דשמואל בר רב יצחק: אלו הן ישנות - כל שיש בהן רצועות ומקושרות, חדשות - יש בהן רצועות ולא מקושרות, דכולי עלמא לא טרח אינשי. וליענבינהו מיענב? אמר רב חסדא: זאת אומרת - עניבה פסולה בתפלין. אביי אמר: רבי יהודה לטעמיה, דאמר: עניבה קשירה מעלייתא היא."

נחלקו המפרשים האם דברי רבא, שבתפלין חדשות חוששים לקמיע, נדחו מחמת הברייתא של אבוא דשמואל בר רב יצחק: "אלו הן ישנות - כל שיש בהן רצועות ומקושרות, חדשות - יש בהן רצועות ולא מקושרות", או לא¹⁵⁶. לפירוש רש"י¹⁵⁷ דעתו של רבא נדחתה, והסיבה הנכונה לכך שאין מכניסים את התפלין החדשות היא איסור קשירה בשבת, אך לפירוש הר"ף¹⁵⁸ דעתו לא נדחתה, והגמרא עדיין סוברת שאין מכניסים את החדשות מפני שחוששים שקמיע הן, ורק "ישנות, כיון דמקושרות נינהו, לא טרח אינשי כולי האי בקמיע"¹⁵⁹ - ומותר.

155 צו ע"ב - צו ע"א.

156 שורש המחלוקת - מהות ההבדל בין תפלין לקמיע. לדעת רש"י התפלין שונות מן הקמיע הרגיל בקציצה עצמה, והדיון הוא, האם אפשר שאדם יטרח לעשות קמיע בצורת קציצה מרובעת כמו שעושים בתפלין, וחוששים שקמיע הם, או לא. אך לדעת הר"ף, ההבדל ביניהם הוא בקשירה, ולכן הדיון לדעתו הוא, האם אפשר שאדם יטרח לעשות קשר בקמיע כבתפלין או לא. אחרי הבאת הברייתא של אבוא דשמואל חוזרת בה הגמרא מן האמור מקודם, כמשתמע מלשונה: "השתא דתני אבוא דשמואל..." - ויש לעמוד על דעתה ממה היא חוזרת? לדעת הר"ף מה שנתחדש בפירושו של אבוא דשמואל הוא שבתפלין החדשות לעומת הישנות אין טרחה יתרה כלל, שהרי אינן מקושרות, ואם כן במקושרות אף רבי יהודה יודה שאין בהן חשש לקמיע - דכולי האי לא טרח אינשי. על פי זה, הגמרא משנה את דעתה בהבנת דעתו של רבי יהודה בלבד, אבל לא בטעם האיסור כולו. אך לפי רש"י, בתפלין החדשות עדיין יש טרחה יתרה, על אף שאינן מקושרות, שהרי הן עשויות בקציצה מרובעת, ואם כן מוכרחים לפרש שהגמרא חוזרת בה מהטעם של החשש לקמיע עצמו, ורומזת לטעם חדש - איסור קשירה בשבת (וראה כתוב שם לראב"ד, שאף רבא עצמו חזר בו).

157 שם צו ע"א ד"ה דכ"ע לא טרח.

158 ר"ף מסכת עירובין לא ע"ב (מדפי הר"ף): "בחדשות מאי טעמא לא? משום דחיישינן דילמא קמיע נינהו, אבל ישנות כיון דמקושרות נינהו לא טרח אינשי כולי האי בקמיע. ותנאי אבוא דשמואל בר רב יצחק אלו ישנות כל שיש בהן רצועות ומקושרות חדשות כל שיש בהן רצועות ואין מקושרות."

פירוש לפרק ב מהלכות ציצית לרמב"ם – הרב אליהו טבגר

רבנו, ההולך בדרכו של הרי"ף, פסק בהלכות שבת¹⁶⁰ כדעת רבא וכבריייתא של אבוה דשמואל בר רב יצחק: "המוצא תפילין בשבת ברשות הרבים, כיצד הוא עושה? לובשן כדרך – מניח של יד בידו, של ראש בראשו, ונכנס וחולצן בבית. וחוזר ויוצא ולובש זוג שני וחולצן, עד שיכניס את כולן... במה דברים אמורים? כשהיו בהן רצועותיהן, והן מקושרין קשר של תפילין, שודאי תפילין הן, אבל אם לא היו רצועותיהן מקושרות – אינו נזקק להן".

כמו לענין תפילין, שהקשר מעיד עליהן שלא נעשו לשם קמיע, כך לענין ציצית – אם מצא חוטים פסוקים ומושזרים, ודאי שהם נעשו לשם ציצית, שאין אדם טורח לעשות דברים המאפיינים את הציצית בסתם חוטים¹⁶¹. ורבא שחלק על רבי אלעזר בתחילה, חזר בו והסכים עמו מחמת הבריייתא של אבוה דשמואל,

שממנה מוכח שגם רבי יהודה מודה שאין אדם טורח לקשור קמיע כתפילין, והוא הדין לענין ציצית. בהתאם לכך, תיקן רבנו את נוסח ההלכה, שתחילה היה כתוב בה: 'אפילו מצא חוטים מופסקין מושזרין – פסולה', לנוסח חדש¹⁶²: 'אפילו מצא חוטים מופסקין – פסולה, ואם שזרין – כשרה'. כך מבואר בתשובתו לחכמי לונלי¹⁶³: "זו ודאי כדבריכם כן הוא אמת, וכעיקר זה העתקתי לנוסחה שלי, כי טעיתי. וכך הם הדברים, וכזה גם אתם תקנו הנוסחא שלכם: 'אפי' מצא פסוקין – פסולה, ואם שזרין – כשרה'". הנוסח הישן של הלכה זו מבוסס על ההבנה שרבא חלק על דעת רבי אלעזר גם במסקנה, ואין חזרתו אלא לענין תפילין בלבד, שקשירתן טרחה יתרה היא, והרי היא סימן מובהק להיותן תפילין כשרות. בתשובתו לחכמי לונלי הנ"ל אין רבנו חוזר בו מלפרש את הסוגיה כדעת רבו הרי"ף, ואינו מפרש אותה מעתה כדעת רש"י וחכמי לונלי ההולכים בשיטתו¹⁶⁴, אלא מודה בטעותו בלבד, אך לא מטעמים של השואלים¹⁶⁵.

הראב"ד, לעומת זאת, הולך בשיטתו של רש"י בסוגיה, ועל כן הוא מעיר על דברי רבנו כאן, על פי הנוסח הישן שהיה לפניו, ובהלכות שבת¹⁶⁶, וכן בספרו 'כתוב שם'¹⁶⁷ הוא משיג על דברי הרי"ף עצמו.

159 וגרסת הגמרא של כת"י אוקספורד תומכת בפירושו: "השתא דתני אבוה דשמואל בר רב יצחק: ואלו הן ישנות – כל שיש בהן רצועות ומקושרות, אלו הן חדשות – כל שיש בהן רצועות ואינן מקושרות, דכולי עלמא לא טורח משום קשירה". וראה כתוב שם לראב"ד עירובין לא ע"ב מה שכתב על גרסת הרי"ף (מובא להלן בהערה 167). שאלת הגמרא: "וליענבינהו מיענב?" בוודאי גם לדעת הרי"ף לא נשאלה על דעת רבא, אלא על דעת אביי (וכן על דעת רבי אלעזר), המובאת בהמשך, הסובר שהטעם שאין מכניסים תפילין חדשות הוא משום איסור קשירה בשבת – כך מפרש הראב"ד את דעת הרי"ף בכתוב שם הנ"ל, וראה פירוש אחר בדעת הרי"ף של בעל ההשלמה (מובא בספר המאורות עמ' צה).

160 פרק יט הלכות כג-כד.

161 כעין זה פירש באר יהודה.

162 בספר החתום עדיין מוצאים אנו בתשתית הטקסט את הנוסח הקודם, אך מעל המילה 'מושזרין' שבמשפט: "חוטים מופסקין מושזרין – פסולה" הועבר קו כסימן למחיקה, ונוסף בשוליים המשפט: "ואם שזרין – כשרה".

163 שו"ת הרמב"ם (מהד' בלאו) סי' רפו, התשובה מובאת בכסף משנה.

164 כמבואר בדבריהם בשאלה שם: "בפרק שני: המוצא תכלת בשוק אפילו מצא חוטים מופסקין מושזרין פסולה, ולפי עניות דעתנו אין לנו לפנות ימין ושמאל דהכי מסקנא דשמעתתא: ושזרין מפורין כשירה, דכולי עלמא לא פליגי דהני לא טרחי כולי האי, והאי דתנן: המוצא תפילין ישנות מכניסן אבל לא חדשות כד' יהודה, [לאו משום] דחיישינן שמא קמיעין הם, דכולי האי [לא] טרח לעשות קמיע כעין תפילין, אלא מה הן חדשות שאינן מקושרות, ומשום דלא איפשר למקשרינהו בשבת אפילו בעניבה, דר' יהודה ליטעמיה דאמר עניבה קשירה היא".

165 ואין סתירה בין דבריו כאן אחרי התיקון לבין דבריו בהלכות שבת, ראה ב"ח אורח חיים סי' שא, פרי מגדים אורח חיים אשל אברהם סי' יא ס"ק א, ביאור הגר"א אורח חיים סי' שא ס"ק קד וסדר משנה, שהעירו על כך. וראה בנין יהושע.

166 לשון הראב"ד שם: "היה מתירא להחשיך עליהן מפני הלסטים וכו' אבל אם לא היו רצועותיהן מקושרות אינו נזקק להם – א"א אני ראיתי ג"כ שטעה במקום אחר בזה (עי' פ"ב מהל' ציצית ה"ז) שהוא סבור שהחדשות שר' יהודה אוסר (עירובין צו) מפני שחושש שמא קמיעין הן, ואינו כן, כי בודאי אין אדם טורח לעשות קמיע כעין תפילין, אלא חדשות שאינן מקושרות לפי שאין קושרין בשבת, מעתה צבתים ותפילין שאינן מקושרין מחשיך עליהם שלא בשעת השמד ושלא בסכנת ליסטים ומביאן לערב שלא לזלזל בקדושתן כמו שמצילין כל כתבי הקדש מן האיבוד".

167 כתוב שם לראב"ד עירובין לא ע"ב. במאור דף לא ע"ב ד"ה כתב הרי"ף. לרי"ף סי' תרע (עירובין דף צו ע"ב): "[כתוב שם:] אבל ישנות כיון שמקושרים לא טרח איניש כולי האי בקמיע וכו' – אמר אברהם: באמת הגירסא שלנו (דף צו ע"א) כך היא דכולי עלמא לא טרח איניש, ומפרשינן דרבא גופיא הדר ביה, אבל גירסת הרב אינה כן, אלא דכולי האי לא טרח איניש, אבל בחוטים מופסקין טרחי, מיהו לרבי אלעזר סבירא ליה דאפילו במופסקין לא טרח איניש לכולי עלמא, וטעמא דחדשות משום דאינן מקושרות ואינו יכול לקשרן, ולדידיה אקשינן וליענבינהו מיענב, וכולה סוגיא אולא כרבי אלעזר, הלכך חוטים שזרין מופסקין כשרים, ודומה שאפילו בלא שום בדיקה כשרים, ואין חוששין לא לקלא אילן ולא לטעימה ולא שלא לשמה, דכיון שזרין הן כעין חוטי ציצית ומופסקין במדת חוטי ציצית בודאי כשרים הם לציצית דאמרינן מיד אדם מומחה יצאו. כנ"ל".

הלוקח טלית מצוייצת מן השוק, מישראל - הרי היא בחזקתה, מן הגוי, מן התגר - כשרה, מן ההדיוט - פסולה - כלשונה של הברייתא המובאת במסכת מנחות¹⁶⁸: "ת"ר: הלוקח טלית מצוייצת מן השוק, מישראל - הרי היא בחזקתה, מן העובד כוכבים, מן התגר - כשרה, מן ההדיוט - פסולה".

ברייתא זו צמודה בגמרא למובא בהלכות ד-ה: "התכלת אינה נלקחת אלא מן המומחה..." אלא שרבנו הפריד בין הדינים הללו בהלכות המובאות ממקומות אחרים, וסידר את הדברים באופן מדורג החל בגיזה צבועה, דרך חוט טווי ושזור וכלה בציצית עשויה וקשורה בטלית. בסידור זה רומז רבנו שכלל שהציצית נמצאת בשלב עשוי יותר וגמור יותר כך מתמעט והולך החשש לזיוף ולפסלות התכלת, וכדברי הרמב"ן בחידושו למסכת גיטין¹⁶⁹: "דודאי ס"ת שנמצא ביד ישראל קורין בו, דחזקה - כל הכותב ספרים לעצמו בהכשר הוא כותבן, והלוקח מן המומחה לוקח אותן... ראייה לדבר זה, שהרי התכלת צריך לשמה, ואינה נקחת אלא מן המומחה, כדאיתא בעבודה זרה ובמנחות, ואף על פי כן שנו שם במנחות: 'הלוקח טלית מצוייצת מן הגוי מן התגר כשרה' משום האי טעמא, דאמרינן ישראל עשאה לעצמו בהכשר, ולקחה התגר ממנו, אלמא ציצית הנמצא ביד ישראל כשרה, ואף על פי שאינה נקחת אלא מן המומחה".

התוספות, לעומת זאת, סברו שטעם היתר תכלת הנמצאת בשוק, וכן הנלקחת מן התגר, הוא מחמת שרוב המצויים אצל התכלת מומחים הם, ולא נאסרה לקיחת התכלת אלא דווקא ממי שוודאי איננו מומחה. ואלו דבריהם¹⁷⁰: "ואין ניקחים אלא מן המומחה - שיש ריעותא שמא הוא צבעם ואינו בקי, אבל אם נמצאו בשוק רוב מצויין אצל תכלת מומחין הן, ולכך מכשירין המוצא חוטי תכלת פרק המוצא תפילין¹⁷¹, וכהאי גוונא אמר בחולין¹⁷² גבי שחיטה".

מן התגר - כשרה, מן ההדיוט - פסולה - יש להביא כאן את תשובת רב עמרם גאון¹⁷³ המסביר את ההבדל בין תגר לבין גוי סתם: "והלוקח טלית המצוייצת מן השוק, שהו קשה לך - מאי שנא מן התגר כשר, ומאי שנא מן ההדיוט פס? כך טעמו שלדבר - תגר, כיון שסמוכין אנשים עליו הרבה, ולוקח ומוכר טלות' הרבה, ומדקדק בדבר וחש על ממונו שלא הפסד, ואין לוקח אילא טלות שהוטלו לה ישראל ציצית, כדי שלא יוציא עליו לעז שעושה רמיות ושוב אין לוקחין ממנו - משום הכי כשר, אבל הדיוט גוי שאינו תגר, כיון שאין לו אלא טלות אחת, ואינו רגיל למכר, ואין מדקדקין בציצית שלה, לפיכך פס' - וזהו טעמו שלרמב"ם¹⁷⁴".

בדפוסים שונה ונכתב: 'מן הכותב¹⁷⁵ התגר - כשרה, מן ההדיוט - פסולה' (בהשמטת 'מן' לפני 'התגר'), מחמת הצנזורה.

168 מג ע"א.

169 מה ע"ב.

170 מנחות מב ע"ב ד"ה ואין ניקחים. אך ראה תוספות עירובין צו ע"ב ד"ה המוצא, שכתבו כעין מה שכתב הרמב"ן. וראה באר יהודה.

171 עירובין צו ע"ב.

172 יב ע"ב.

173 גאונים, ח"ב עמ' 334-335. וכן פירשו רש"י מנחות שם ד"ה מן העובד כוכבים, רבינו יהונתן על הרי"ף הלכות ציצית יג ע"א (לפי דפי הרי"ף), נימוקי יוסף הלכות ציצית שם, ר"ן על הרי"ף עבודה זרה יא ע"א (לפי דפי הרי"ף).

174 לעומת זאת בפירוש רבינו גרשום מנחות שם כתב: "מן העובד כוכבים מן התגר - אם לקחה מעובד כוכבים תגר כשרה, דישראל יהיבה ניהליה לזבוני. מן העובד כוכבים הדיוט פסול - דליכא למימר דישראל היא, דלהדיוט לא יהיב איניש מידי לזבוני אלא עשאה להטעות עצמו". וראה מגן אברהם או"ח סי' כ ס"ק א ומשנה ברורה שם ס"ק ד.

175 בעניין לקיחת ציצית מן הכותי ראה מסכת ציצית פרק א: "הלוקח טלית מן הנכרי ומן הכותי ומצא בה תכלת - הרי זו פסולה, ומשל ישראל - הרי זו בחזקתה". וראה בפירוש תכלת וארגמן לר"ח קנייבסקי שם, וראה באנציקלופדיה תלמודית ערך 'כותים', ירושלים תשס"ז, טור תשיא הערה 889. וראה בספר דיני מצות הציצית לרשב"ח (בתוך: כליל תכלת, עמ' רטו), שכתב ש'הדיוט' המוכר בברייתא זו הוא כותי.

הלכה ח

טלית שהיא כולה אדומה או ירוקה או משאר צבעונים - עושה חוטי לבן שלה כעין צבעה, אם ירוקה - ירוקין, ואם אדומה - אדומין. היתה כולה תכלת - עושה לבן שלה משאר צבעונים, חוץ מן השחור, מפני שהוא נראה כתכלת. וכורך על הכל חוט אחד תכלת, כדרך שעושה בשאר ציציות שאינן צבועין.

השגת הראב"ד

טלית שהיא כולה אדומה וכו' עד וכורך על הכל חוט אחד תכלת כדרך שהוא עושה בשאר ציציות שאינן צבועין. א"א ראיתי מי שהקשה עליו ועל זאת הברייתא שהקפידה על הצבע שיהא הציצית מצבע הטלית כדי שיהא ממין הכנף, והוקשה עליו מה שאמר רבא בריש התכלת מידי ציבעא גרים להיותו מין כנף. ולא קושיא היא, דהתם לענין אקדומי תכלת ללבן קא פריך, דאין ראוי שיקדים תכלת ללבן בשביל הצבע אף על פי שהטלית כולו תכלת, אלא ודאי מצודה להקדים לבן לתכלת אף על פי שהוא מינה והתורה אמרה על ציצית הכנף פתיל תכלת - לעולם התכלת יבא על ציצית הכנף, כלומר שיהא התכלת אחרון, אבל מכל מקום צריך שיהא בו ממין צבע הטלית כדי שיהיה בו ממין הכנף.

עושה חוטי לבן שלה כעין צבעה - כוונת רבנו בביטוי 'עושה' היא שחייב לעשות כך (ואין זו רק אפשרות התלויה ברצון)¹⁷⁶. הרי בדיוק באותה לשון משתמש רבנו בעניין החיוב של הטלת חוטי צמר בטלית צמר וחוטי פשתן בטלית של פשתן: "כסות של צמר - עושיין לבן שלה חוטי צמר, וכסות של פשתן עושיין לבן שלה חוטי פשתן ממינה"¹⁷⁷. וכך עולה גם ממקור דין זה¹⁷⁸: "טלית - אין פוטר בה אלא מינה".

ומה שכותב רבנו בפרק א'¹⁷⁹: "זוהו הענף הוא הנקרא לבן מפני שאין אנו מצוויין לצובעו", כוונתו שאין במעשה הצביעה שלו משום מצודה כבחוט התכלת, ולכן אין חייבין לצבעו לשמה¹⁸⁰, אך עם כל זה חייבים חוטי הלבן להיות כעין צבע הטלית, כאמור כאן.

הלכה זו, לכאורה, מקומה בפרק ראשון, המוקדש לדיני חוטי הלבן, אך כיון שהיא נכרכה יחד עם הדין המובא בהמשך לגבי טלית שכולה תכלת, היא מוקמה בפרק זה העוסק בדיני התכלת¹⁸¹.

היתה כולה תכלת - עושה לבן שלה משאר צבעונים - מקורו של רבנו במסכת מנחות¹⁸²: "ת"ר: טלית שכולה תכלת - כל מיני צבעונין פוטרין בה, חוץ מקלא אילן. מיתבי: טלית אין פוטר בה אלא מינה, טלית שכולה תכלת - מביא תכלת וד"א ותולה בה, וקלא אילן לא יביא, ואם הביא - כשר. אמר רב נחמן בר יצחק: לא קשיא, כאן בטלית בת ארבעה חוטיין, כאן בטלית בת שמונה חוטיין".

רש"י הביא שני פירושים בטעם האיסור להטיל קלא אילן בטלית שכולה תכלת: האחד - שמא יסברו שהוא תכלת, וישתמשו בו כתכלת בטלית אחרת. השני - שתכלת וקלא אילן אינם נבדלים במראם, ויש הקפדה על שני מראות בציצית. לפי הפירוש הראשון, הברייתא הראשונה מדברת בטלית 'בת שמונה חוטים', שבה יש חשש שיתירו את החוטים הנוספים, שהציצית אינה זקוקה להם, ויטילו

¹⁷⁶ וכן כתב בשמו הטור אורח חיים סי' ט, וראה מה שכתב שם הבית יוסף ובכסף משנה כאן בשם מהר"י ן' חביב, וראה יצחק ירנן, וביד פשוטה פירש בדרכו של מהר"י ן' חביב.

¹⁷⁷ פרק ג הלכה ה. וראה מים חיים ועין התכלת (מהד' מישור עמ' שה ועמ' שכט) ש'עושה' כאן הוא רק לכתחילה ולא בדיעבד. וראה בן ידיד שפירש שאף בדיעבד פסולה.

¹⁷⁸ מנחות מא ע"ב, וראה רש"י שם.

¹⁷⁹ הלכה א. על סתירה לכאורה זו עמד מהר"י בירב, הובאו דבריו בכסף משנה, וראה שם מה שיישב, וראה יצחק ירנן.

¹⁸⁰ ראה מקור חיים סי' יא סע' א.

¹⁸¹ וייתכן שההלכה כולה, אף מתחילתה, כלומר: "טלית שהיא כולה אדומה או ירוקה או משאר צבעונים - עושה חוטי לבן שלה כעין צבעה", היא דין מדיני התכלת, ובהעדר תכלת אין חיוב להטיל ציצית בצבע הטלית. ולא נאמר 'ציצית הכנף' (לעניין צבע הציצית) אלא בהקשר של 'פתיל תכלת', כמו שכתוב: "ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת".

¹⁸² מא ע"ב.

פירוש לפרק ב מהלכות ציצית לרמב"ם – הרב אליהו טבגר

אותם לשם מצוות תכלת במקום אחר. אך לפי הפירוש השני, הברייתא השנייה היא זו המדברת בטלית 'בת שמונה חוטים', שיש בה מספיק חוטים גם לקלא אילן, גם לתכלת וגם לחוטים מצבע אחר – לקיים בה 'שני מראות', ולכן אין בה איסור הטלת קלא אילן אלא לכתחילה, שמא יתיר את אותם החוטים ויקשרם בטעות בתור תכלת בטלית אחרת, אבל בדיעבד הציצית כשרה.

דעת רבנו דומה לפירוש השני¹⁸³ של רש"י, כמבואר בדבריו כאן: "חוץ מן השחור, מפני שהוא נראה כתכלת". אך נראה, שלדעתו דין זה תלוי בתפקיד המיוחד של התכלת – להיות כרוכה על חוטי הלבן, כפי שמבאר רבנו בתחילת פרק ראשון¹⁸⁴: "ולוקחין חוט צמר שנצבע כעין הרקיע וכורכין אותו על הענף, וחוט זה הוא הנקרא תכלת". נראה שחוט זה דינו להיות ניכר ובולט על פני שאר החוטים. ובה נבדלים שני סוגי הטליתות, המוזכרים בתירוץ של רב נחמן בר יצחק – טלית 'בת ארבעה חוטי' וטלית 'בת שמונה חוטי'. טלית 'בת ארבעה חוטי' היא הנעשית על פי דעת רב אחא בר יעקב, המובאת במסכת מנחות¹⁸⁵: "רב אחא בר יעקב רמי ארבע ועייף להו מיעף, ומעייל להו בגלימא ואביק להו מיבק, קסברי: בעינן תמניא בגלימא, כי היכי דליהוי גדיל גדילים במקום פתיל", וטלית בת שמונה חוטים היא הנעשית על פי דעת רב ירמיה מדפתי: "רמי תמניא דאינהו שיתסר, ולא אביק להו". ההבדל בין שתי הדעות אינו רק במספר החוטים שיש להטיל בכל כנף, אלא גם בשאלה האם כורכים את החוטים יחד על ידי פתיל תכלת או לא – רב אחא בר יעקב "אביק להו מיבק" לעומת רב ירמיה מדפתי ש"לא אביק להו"¹⁸⁶.

הואיל והלכה כרב אחא בר יעקב, שאין לעשות אלא ציציות של ארבעה חוטים ולכרוך עליהם את התכלת לאחר שכפלים, לא הביא רבנו את דברי הברייתא השנייה כלל¹⁸⁷.

חוץ מן השחור – כך מכנה רבנו בלשון עברית את צבע 'קלא אילן' המוזכר בגמרא¹⁸⁸, שמקורו שמו בשפה היוונית¹⁸⁹, ופירושו – שחור או כהה¹⁹⁰.

וכורך על הכל חוט אחד תכלת, כדרך שעושה בשאר ציציות שאינן צבועין – לכאורה דברים פשוטים הם ואינם צריכים להיאמר, וכי יעלה על דעתנו שאין לכרוך תכלת בציציות הצבועות?! ונראה שרבנו בא לשלול את דעת שמואל המובאת בגמרא¹⁹¹: "אמר ליה לוי לשמואל: אריוך, לא תיתיב אכרעך עד

¹⁸³ ראה ספרי כליל תכלת עמ' קמח הערה 117, וכן פירשו קרן אורה מנחות מא ע"ב, באר יהודה ויצחק ירנן, וראה עין התכלת (מהד' מישור עמ' רצה, רצו, שד). וראה מרכבת המשנה (חעלמא) ויד פשוטה שפירשו באופן אחר.
¹⁸⁴ הלכה ב.

¹⁸⁵ מב ע"א. וראה מה שפירשתי בספרי כליל תכלת עמ' לח.

¹⁸⁶ ראה בספרי כליל תכלת נספח א' עמ' רמו הערה 24 ונספח ג' הערה 7, ובכך מתורץ מה שהקשתי על רבנו שם בעמ' קנ אות רס. וראה מש"כ באר יהודה.

¹⁸⁷ וכסף משנה (וראה מה שהקשה עליו קרן אורה מנחות מא ע"ב), מים חיים (וראה מה שהקשה על פירושו בן ידד, וראה חיים ומלך), יצחק ירנן, כתר המלך, קובץ על יד, מרכבת המשנה (חעלמא), זיו משנה, עין התכלת (מהד' מישור עמ' שה, וכן שם בעמ' שלא) ויד פשוטה תירצו באופנים אחרים. וראה עבד המלך.

¹⁸⁸ מנחות שם, וכן בבא קמא צג ע"ב, בבא מציעא סא ע"ב, מנחות מ ע"א, מג ע"א וספרי במדבר קטו.

¹⁸⁹ *κελαινος* (קלאינוס) או *κελαινον* (קלאינון), וראה תוספתא (מהד' צוקרמאנדל) עבודה זרה פרק ו הלכה א שם ביטוי זה נכתב במילה אחת: "קלאילן שדשו בעצי אשירה ישרף" (וראה מה שהעיר על כך בתכלת וארגמן לרב מנחם אדלר עמ' 162). וראה ערוך השלם, ערך קלא אילן, שסבר שמקור השם קלא אילן הוא המילה היוונית – *καλαινος* (קלאינוס), ופירושה לטענתו – צבע טורקז. וראה גם 'התכלת והארגמן – פאר תעשיית הטכסטיל בעת העתיקה' מאת א. שפניר וי. זיידרמן, עמ' 187, וראשית אוני לרב בצלאל נאור עמ' נד ובפרט בהערה 7. וראה דיון מפורט על מהות קלא אילן בהתכלת בישראל עמ' 401-402. וראה תשובתו של רב עמרם גאון בגאוניקה ח"ב עמ' 333 (וכן הוא בגנזי קדם ספר ה): "קלא אילן – לילג, ולשון ערבי ניל". וכן כתב רבי ברוך הספרדי (בשיטת הקדמונים בבא מציעא סא ע"ב): "קלא אילן – פירוש בלשון ישמעאל ניל", ובערוך ערך 'קלא אילן' כתב שהוא 'אינדיקו', וראה נימוקי יוסף בבא מציעא לד ע"א (לפי הרי"ף).

¹⁹⁰ ראה כסף משנה שתמה למה השמיט רבנו את 'קלא אילן', וראה מה שתירץ שם, וראה גם מרכבת המשנה (חעלמא) חזיו משנה, וכן עין התכלת (מהד' מישור עמ' רצה-רצט) ו'נילג, אינדיגו, קלא-אילן ואסטיס', לרב דב צבי רוטשטיין, עמ' 153. וראה מהר"ז בינגא עמ' נד הגהות אות מ.

¹⁹¹ מנחות לח ע"ב.

הלכה ט

קשה עונש מי שאינו מניח לבן יתר מעונש מי שלא הניח תכלת, לפי שהלבן מצוי לכל, והתכלת אינה מצוייה לכל, לפי שאינה מצוייה בכל מקום ולא בכל זמן, מפני הצבע שאמרנו.

דמפרשת לי להא מילתא: התכלת אינה מעכבת את הלבן, והלבן אינו מעכב את התכלת, מאי היא? אמר ליה: לא נצרכא אלא לסדין בציצית, דמצוה לאקדומי לבן ברישא, מאי טעמא? הכנף – מין כנף, ואי אקדים תכלת ללבן לית לן בה. תינח לבן דאינו מעכב את התכלת, תכלת דאינה מעכבת את הלבן מאי היא? אמר ליה רמי בר חמא: לא נצרכא אלא לטלית שכולה תכלת, דמצוה לאקדומי תכלת ברישא, דהכנף – מין כנף, ואי אקדים לבן ברישא לית לן בה".

הקדמה זו, של לבן לתכלת או של תכלת ללבן נאמרו בה שני פירושים¹⁹² – הקדמת הטלת החוטים לטלית או הקדמת הכריכות של הגדיל. אך נראה שלרבנו יש בזה פירוש חדש¹⁹³, והוא שההקדמה המוזכרת בגמרא היא הקדמת חוטי הענף לחוטי הכריכה, כלומר אם מקדימים לבן לתכלת עושים את הענף מחוטי לבן ועליו כורכים את התכלת, ואם מקדימים תכלת ללבן, אזי הענף נעשה מחוטי התכלת ועליו כורכים חוטי לבן. ולפי פשוטם של דברי הגמרא הנ"ל: "לא נצרכא אלא לסדין בציצית"¹⁹⁴, דמצוה לאקדומי לבן ברישא" יוצא שלדעת שמואל אין לכרוך את התכלת על החוטים האחרים אלא ב'ציציות שאינן צבועין', הנמצאים דווקא בציצית של 'סדין', כלומר טלית של פשתן. ועל כך משיב רבא: "מידי ציבעא קא גרים"¹⁹⁵, כלומר התכלת היא תמיד זאת שנכרכת – בין בחוטים צבועים בין באינם צבועים, והן הן דברי רבנו כאן.

הלכה ט

קשה עונש – כך מובא במסכת מנחות¹⁹⁶: "תניא, היה רבי מאיר אומר: גדול עונשו של לבן יותר מעונשו של תכלת, משל למדה הדבר דומה? למלך בשר ודם שאמר לשני עבדיו, לאחד אמר: הבא לי חותם של טיט, ולאחד אמר: הבא לי חותם של זהב, ופשעו שניהם ולא הביאו, איזה מהן עונשו מרובה? הוי אומר: זה שאמר לו הבא לי חותם של טיט ולא הביא".

שאינה מצוייה בכל מקום – כמוכא בספרי¹⁹⁷: "אמר רבי יוסי: פעם אחת הייתי מהלך מכזיב לצור ומצאתי זקן אחד. אמרתי לו: פרנסתך במה? אמר לי: מחלזון. אמרתי לו: וכי מצוי הוא? אמר לי: השמים, שיש מקום בים שמוטל בהרים וסממיות מקיפות אותו ואין לך אדם שהולך לשם שאין סממיות מכישות אותו ומת ונימק במקומו".

¹⁹² ראה שיטה מקובצת (על הדרך) מנחות לח ע"א אות ג.

¹⁹³ וראה בספרי כליל תכלת עמ' מג-מד שניסיתי לפרש את דעת רבנו על פי הפירוש השני המובא בשיטה מקובצת הנ"ל.

¹⁹⁴ ראה רש"י שם: "נקיט סדין משום דלבן הוא", וראה תוספות שם ד"ה לא נצרכא אלא לסדין בציצית.

¹⁹⁵ וראה רש"י שם שפירש באופן אחר: "מידי ציבעא גרים – אפילו כולה תכלת נמי מצוה להקדים לבן לתכלת, הואיל ורוב טליתות לבנות הן לבן קא גרים. ולהכי כתיב 'תכלת' אחר 'הכנף' דלעולם יהא המאוחר". וראה פירוש נוסף בתוספות שם ד"ה מידי ציבעא קא גרים. וראה גם מה שפירש בספר העיטור הלכות ציצית דף עה טור א: "והלכתא דטלית לבן וכל מיני צבעונים – אם יש לו לבן מטיל לבן משום מין כנף, ואם אין לו לבן מטיל ממין הצבע, אדום בטלית אדום ירוק בירוק וכן בכל הצבעונין. ואין לפרש אין פוטר אלא במינו – אפילו אם יש לו לבן קאמר, דהא בטלית שכולה תכלת דאמרן לעיל מצוה לאקדומי לבן ברישא, פרכינן מידי ציבעא גרים. שמע מינה דמצוה להקדים לבן לתכלת דקאמר, בכל הטליתות קאמר בין צבעונין בין לבנין, וליכא מאן דפליג דלבן עיקר ואם אין לו לבן מטיל מין צבע תכלת".

¹⁹⁶ מג ע"ב, וכן הובא במשנת רבי אליעזר פרשה יד עמ' 272, לשונו של רבנו קרובה יותר ללשון מדרש זה.

¹⁹⁷ ספרי דברים וזאת הברכה שנד. וראה מדרש תימני מאור האפלה (במדבר טו, לח) שמפרש את דברי רבנו אלה: 'לפי שאין הדג מצוי אלא בים המלח, וכן פירש יד פשוטה.

פירוש לפרק ב מהלכות ציצית לרמב"ם – הרב אליהו טבגר

ולא בכל זמן – כמאמר הברייתא במנחות¹⁹⁸: "ת"ר: חלזון זהו... ועולה אחד לשבעים שנה¹⁹⁹, ובדמו צובעין תכלת, לפיכך דמיו יקרים²⁰⁰. 'ועולה' פירושו – עולה ברשתות הדייגים, כלומר שאינו ניצוד תמיד ובכל זמן, ולפיכך 'דמיו', כלומר מחירו, יקרים. רש"י²⁰¹, לעומת זאת, מפרש כי 'עולה אחת לשבעים שנה' הוא תיאור אורחות חייו של החילזון – עולה מן הים אל היבשה, ואין לכך השפעה כלשהי על אפשרות תפישתו על ידי הדייגים, הצדים אותו ברשתות²⁰² בתוך הים. נראה כי לפי פירושו תופעה זו קשורה ליוקר המחיר משום שכאשר החילזון בים קשה לצוד אותו, מה שאין כן לו היה עולה תדיר אל היבשה²⁰³.

198 מד ע"א.

199 גרסת מסכת ציצית פרק א הלכה י: "ואינו עולה אלא לשבע שנים, לפיכך דמיו ביוקר".

200 וראה גם משנת רבי אליעזר פרשה יד, עמ' 273: "כך מי שאינו עושה ציצית בזמן הזה מן הלבן קשה עונשו ממי שלא היה עושה באותו הזמן תכלת". ראה גם תנחומא פרשת שלח סי' טו: "מצוה להביא לבן ותכלת ויעשה. אימתי? כשיהיה תכלת. ועכשיו אין לנו אלא לבן, שהתכלת נגנז". וראה באר יהודה בהלכה ב שתמה מדוע רבנו לא הביא 'עולה א' לע' שנה', וראה שפוני טמוני חול (מהד' מישור עמ' ל) והתכלת בישראל עמ' 387.

201 מגילה ו ע"א ד"ה על ידי חלזון: "חלזון עולה מן הים להרים", וכן סנהדרין צא ע"א: "חלזון – תולעת שיוצא מן הים אחד לשבעים שנה וצובעין בדמו תכלת, ולכתחלה אינו נראה בכל ההר אלא חלזון אחד" (לעומת זאת במנחות מד ע"א כתב: "'ועולה – מן הארץ', וצ"ע). וראה יד רמ"ה לסנהדרין שם ששלל פירוש זה וכתב: "אלא מסתברא דהאי חלזון דהכא לאו האיך דאמרינן גבי תכלת הוא, אלא מינא אחרינא דמיברי מעפרא וממיא ומקרי בלשון ערבי חלזום". וראה גם מה שהעיר בקופת הרוכלים, כללי בגדי קדש של כהונה.

202 ראה שבת עד ע"ב.

203 ראה רש"י מנחות מד ע"א: 'לפיכך – שאינו עולה אלא אחת לע' שנה דמיו יקרין'. וראה מה שכתב בשו"ת הרדב"ז ח"ב סי' תרפח. והרמ"ע מפאנו במאמר צבאות השם ח"ב יד-טו פירש: "...ואחת לשבעים שנה נעקר משם ועולה מן המים, ואז הוא דומם בלא תנועה כלל כמו האילנות אחרי עקירתם ועלייתו אינה אלא מטבע המים וכובדם שכל הדברים הקלים צפים על פניהם".

נספח – דעת רש"י בגוון התכלת

כאמור בפירושו להלכה א, רש"י²⁰⁴, בשונה מרבנו, מפרש כי "תכלת לא דמי לרקיע כל כך, אלא דומה לדומה, כמו תכלת דומה למראה הים, ואנן קחוינן דים דומה למראה הרקיע"²⁰⁵. ובפירושו לבמדבר פרק טו מעתיק רש"י מיסודו של רבי משה הדרשן: "פתיל תכלת – על שם שכול בכורות. תרגומו של שכול תכלא. ומכתם היתה בלילה וכן צבע התכלת דומה לצבע רקיע המשחיר לעת ערב". ואמנם במקומות אחרים כותב רש"י שהתכלת הוא ירוק, והם פירושו לשמות כה, ד; במדבר טו, לח; ברכות ט ע"ב ד"ה תכלת, שם נו ע"ב ד"ה תכלת. ומשמעות השם 'ירוק' אצל רש"י טעונה בירור. בפירושו לשמות י, טו פירושו כמקובל בימינו: "כל ירק – עלה ירוק וירדור"א בלעז" (וראה ר"ש סיריליו בפירושו לירושלמי ברכות פ"ד ה"א: "תכלת... וצבעו ירוק ורדי בלעז"), וכן נוטים דבריו בפירושו לברכות ט ע"ב: "תכלת – ירוק הוא, וקרוב לצבע כרתי שקורין פוריי"ש", אולם בפירושו לחולין מז ע"ב הוא מתאר גוון צהוב: "ככשותא – ירוקה ולא כעשבים אלא כמראה כשותא הומל"ן או כמראה מוריקא כרכום או כמראה ביצה, וכל אלה מין ירוק הן אלא שזה משונה מזה, וכל מראה קרו"ג נקרא ירוק" (ועוד כתב שם: "ככוחלא – צבע כחול שהוא כמראה לז"ר, לא ירוק ולא שחור" נראה מה שהסיק מכך לולאות תכלת עמ' 241)). ובפירושו לסוכה נא ע"ב משמעותו היא גוון אפור: "שיישא – שייש צבוע, לא לבן ולא שחור, אלא כעין ירוק, בלעז ביי"ש (bis, וראה אוצר לעזי רש"י שם)", וכעין זה בפירושו לבבא בתרא ד ע"א: "שישא – שיש ירוק שקורין ביי"ש". וקרוב לזה בפירושו לברכות נו ע"ב: "תכלת – ירוק הוא, ומי שפניו ירוקים חולה הוא". (וראה 'חותם של זהב' לרב בנימין זאב הורביץ, עמ' 347-348). ויש להוסיף כאן את פירושו של הרב חיים ב"ר בצלאל אחי מהר"ל בפירושו לרש"י באר מים חיים (סוף פרשת שלח): "ויש מפרשים צבע ירוק הוא מדם מין דג אחד חלון שדמו ירוק בל"א אוי"ש גישמיא"ן, כמו 'ואביה ירוק ירק בפניה', ר"ל שהדג הזה הוא רוקק הצבע הזה". לדעת כמה מפרשים ה'ירוק' כולל בתוכו שלושה גוונים – ירוק, צהוב וכחול, כמו למשל בהלכות נדה למרדכי רמז תשלה: "וכל ג' מראות הללו בל"א גע"ל גרי"ן כולל בל"א ירוק", וכן תוספות סוכה לא ע"ב ד"ה הירוק ככרתי וחולין מז ע"ב ד"ה אלא ירוקה ה"ד ככרתי ותוספות הרא"ש סוכה לא ע"ב ד"ה ירוק ככרתי.

וייתכן שהזהות בין תכלת לגוון ירוק בנויה על מדרש כלשהו, שרמו לקיומו נמצא בפסיקתא זוטרתא (לקח טוב) לבראשית פרק א: "תנא תוהו זה קו ירוק, פי' תכלת ירוק שמקיף את כל העולם כולו שממנו יוצא חושך, שנא' 'ישת חשך סתרו' וגו'". כעין זה מביא רד"ק לבראשית פרק א: "ופירש רב סעדיה קו ירוק, זה הוא חושך שנראה סביב העולם קודם עלות השחר" (וראה מה שמובא בחומש תורה מאירא ספר א' מאת הרב מאיר המאירי עמ' יט).

יצוין גם שר"א אבן עזרא כתב בפירושו הארוך לשמות כה, ד: "ותכלת – אמר יפת, שהוא כדמות שחרות, כי הוא תכלית כל הצבעים. והכל ישובו אליו, והוא לא ישוב במעשה אדם לעולם. ואנו נסמוך על רז"ל שאמרו שהוא ירוק". ובפירושו הקצר שם סבר כדעת יפת: "ותכלת – היא עין קרובה לשחרות, והיא מעט דומה לשמים, על כן פתיל תכלת לזכרון במעשה ציצית. ויתכן שנקרא כן בעבור שזאת העין תכלית כל העינים, כי אין אחריה, כי הלובן תחלה". [לפי השקפתו, הצבעים מדורגים בין לבן לשחור, כי כולם נוצרו מתערובת שחור ולבן ביחסים שונים, והגוון הכחול, שהשחור שבו רבה על הלבן באופן מרבי, הוא אחרון הצבעים בדירוג זה לפני השחור, שאינו נחשב לצבע].

²⁰⁴ סוטה יז ע"א, וכן פירש בחולין פט ע"א.

²⁰⁵ וראה מחזור ויטרי סימן תכו: "ככבוד חבירך – ואל תנהוג בתלמידך מנהג בזיון, אלא נהוג בו כבוד כשם שאתה זקוק לנהוג כבוד בחבירך, ולא שיעשה שניהן שוין, אלא שיעשה בו כיוצא בו, כדרך שעשה משה ליהושע, שאמר לו 'בחר לנו אנשים', שאם אתה אומר ככבוד חבירך ממש – דבר זה אי אפשר, שהרי הוא אומר: 'ומורא חבירך כמורא רבך'. וכיוצא בו שנינו בתכלת: 'תכלת דומה לים וים דומה לרקיע ורקיע דומה לכסא הכבוד'". וכן פירש הריטב"א בחידושו לחולין פט ע"א: "מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונים וכו'. הא דאוריך כולי האי לומר שהתכלת דומה לים והים דומה לרקיע, דהוה ליה לומר שהתכלת דומה לרקיע, נראה הטעם לפי שאין תכלת דומה לרקיע ממש, אלא שעל ידי שהתכלת דומה לים קצת, והים דומה לרקיע קצת, נראה שהתכלת דומה לרקיע". אך ראה שם פירוש נוסף: "ויש שפירשו בדרך מדרש, כי זה לרמז על ידי התכלת שדומה לים לזכור ניסים שעשה לנו הקדוש ברוך הוא על הים (-) וכן הוא ברש"י מנחות מג ע"ב: "דומה לים - שנעשו בו ניסים לישראל, ועל ידי מה שדומה לרקיע לזכור מה שהרכין שבעה רקיעים כשירד לסיני לתת לנו התורה".

רשימת ספרים ומהדורות

ברשימה שלהלן מובאים הספרים והמפרשים שהשתמשנו בהם ושנוכרו בפירוש או בהערות השוליים. לא נכללו ברשימה מפרשי המקרא, המשנה, התוספתא והש"ס, ספרי השו"ת, נושאי הכלים של הטור והשולחן ערוך וחיבורי ההלכה של הפוסקים האחרונים.

כתבי הרמב"ם ובנו

משנה תורה לרבנו משה ב"ר מימון, מהד' ורשא-וילנא; מהד' שבת פרנקל, ירושלים, תשל"ה-תשס"ז
ספר המצוות לרבנו משה בן מימון עם השגות הרמב"ן, מהד' שבת פרנקל, ירושלים תשנ"ה
מורה נבוכים, תירגם מיכאל שורץ, תל אביב תשס"ג
תשובות הרמב"ם, מהד' יהושע בלאו, ירושלים תשמ"ו
ביאור שמות הרפואות לרמב"ם, בתוך: כתבים רפואיים – רבינו משה בן מימון, כרך חמישי, ירושלים תשכ"ט

ספר המספיק לעובדי השם, רבי אברהם בן הרמב"ם, מהד' נסים דנה, רמת גן תשמ"ט
פירוש התורה לרבנו אברהם בן הרמב"ם (על בראשית ושמות), מהד' ששון, לונדון תשי"ח

מפרשי משנה תורה

נושאי הכלים שנדפסו בצמוד לרמב"ם או ב'ספר הליקוטים' בתוך משנה תורה, מהד' שבתאי פרנקל, הבאנום ממהדורה זו, ואלו הם:

כסף משנה, רבי יוסף קארו

הגהות מיימוניות, רבי מאיר ב"ר יקותיאל הכהן מרוטנבורג

מגדל עוז, רבי שם טוב גאון

מהר"י קורקוס, רבי יוסף קורקוס

משנה למלך, רבי יהודה רוזאניס

בן אריה, רבי זאב וולף ברבי אריה ליפקין

בנין יהושע, רבי יהושע לאנג

ביאור הרד"ל לפרקי דרבי אליעזר, רבי דוד לוריא

כתר תורה, רבי לוי מקאדני

ספר קובץ, רבי נחום טריביטש

עמק המלך, רבי אברהם אביש מפרקנפורט

פירוש הרד"ע, רבי דוד עראמה

שו"ת הרדב"ז, רבי דוד בן שלמה אבן זמרא

אור שמח, רבי מאיר שמחה הכהן מדווינסק, ווארשה-ריגה תרס"ב-תרפ"ו [דפוס-צילום ניו יורק תש"ו]

אלמרשד אלכאפי [המדריך המספיק], רבי תנחום הירושלמי, מהד' הדסה שי, ירושלים תשס"ה

באר יהודה, רבי אברהם שלזאווער, וארשא תרמ"ה [דפוס-צילום תשנ"א]

בן ידיד, רבי ידידיה שמואל טאריקה, שאלוניקי תקס"ו

דברי ירמיהו, רבי ירמיהו לעוו, מונקאטש תרל"ה-תרל"ו [דפוס-צילום תשל"ד]

המאיר לארץ, רבי מאיר סאלווייצ'יק, סלוצק תרע"א [דפוס-צילום ניו יורק תשנ"ז]

ויקח אברהם, רבי אברהם קורקידי, איזמיר תרמ"ב [מהדורת צילום, מכון ירושלים, תשד"מ]

זיו משנה, רבי זאב וואלף טורבאוויץ, וארשא תרס"ד [דפוס-צילום, ברוקלין תשנ"ב]

זכר ישעיהו, הרב זכריה ישעיהו יולס, וילנא תרמ"ב

פירוש לפרק ב מהלכות ציצית לרמב"ם – הרב אליהו טבגר

זרע יצחק, רבי יצחק לומברוזו (הראשון), תקי"ב (מהדורה חדשה, בתוך: ועד לחכמים, כרך ראשון, בני ברק תשנ"ה)

חיים ומלך, רבי חיים פאלאג'י, איזמיר תרל"ד
יד פשוטה, הרב נחום אליעזר רבינוביץ, ירושלים תשס"א
יצחק ירנן, רבי אליקים גאטיניו, שאלוניקי תקמ"ו [דפוס-צילום, ברוקלין תשנ"א]
כתר המלך, רבי כהנא אהרן נאטאן, וארשה תרנ"ו [דפוס-צילום ברוקלין תשנ"ב]
לב שלם, רבי שלמה שלם, אמשטרדם תקל"ג [דפוס-צילום ירושלים תשל"ט]
לשד השמן, רבי משה נחום ירושלימסקי, ורשא תרמ"א
מים חיים, רבי חזקיה די סילוה, אמשטרדם ת"צ [דפוס-צילום ירושלים תשמ"ה (עם ספר חידושי אבן העזר על הש"ס)]

מעשה רקח, רבי מסעוד חי רקח, חלק א, ויניציאה תק"ב-תק"ד
מעשי למלך, הרב ישעיה זילברשטיין, וואיטצען תרע"ג
מרכבת המשנה (אלפנדרוי), רבי אהרן אלפאנדרי, איזמיר תקט"ו [דפוס-צילום ברוקלין תשנ"א]
מרכבת המשנה (חעלמא), רבי שלמה מחעלמא, פרנקפורט דאודר תקי"א
נחל איתן, רבי אברהם ב"ר יהודה ליב, וילנא תרט"ו
סדר משנה, רבי בנימין זאב וולף בוסקוביץ, ירושלים תשל"ה ירושלים
עבד המלך, הרב עבדיה הדאיה, ירושלים תש"א [מהדורה חדשה תשס"ט]
צמ"ח שלמה, הרב שלמה מילר, פתח תקוה תשכ"ט
צפנת פענח, רבי יוסף ב"ר אפרים פישל רוזין, מהדורה החדשה ירושלים תשל"ט
קרית מלך, הרב חיים קנייבסקי, בני ברק תשכ"ו
שפתי מלך, הרב משה יעקב קנר, ירושלים תשס"ח

חיבורי ראשונים ואחרונים

ארחות חיים, רבי אהרן הכהן מלוניל, ירושלים תשט"ז
באר מים חיים, הרב חיים ב"ר בצלאל (אחי מהר"ל), לונדון תשכ"ד
גאוניקה ח"ב – Geonica, Louis Ginzberg, New York, 1909
דבש מסלע, הרב דב שיף, בני ברק תש"ע
חידושי מרן הגרי"ז הלוי החדשות על תנ"ך ואגדה מפי השמועה שנלקטו מספרים ומקבצים, רבי יצחק זאב סולובייצ'יק, ירושלים תשמ"ו
חומש תורה מאירה, ספר א', הרב מאיר המאירי, לונדון תשי"ח
מגן גיבורים, רבי מרדכי זאב איטינגא ורבי יוסף שאול נתנון, לבוב תקצ"ד
מאמר צבאות ה', רבי מנחם עזריה מפאנו, לבוב תק"ץ
מהר"ז בינגא: חידושים ביאורים ופסקים לרבנו זעליקמן מבינגא, ירושלים תשמ"ה
מור וקציעה, רבי יעקב עמדין, אלטונה תקכ"א -תקכ"ח
מטפחת ספרים, רבי יעקב עמדין, לבוב תר"ל
מנחת חינוך, בתוך: [ספר] החינוך עם מנחת חינוך לרבינו יוסף באב"ד, ירושלים תשמ"ו
מעשה אורג, הרב ישראל גוקאוויצקי, ירושלים תשמ"ג
מקור חיים, על שולחן ערוך אורח חיים, הרב יאיר חיים בכרך, מהד' מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ב
ספר המצוות לרב חפץ בן יצליח, מהד' מ. צוקר, ניו יורק 1961
[ספר] האשכול, מהד' אלבק, ירושלים תשמ"ד
[ספר] העיטור, ר' יצחק ב"ר אבא מארי, ורשא תרל"ד (דפוס-צילום ניו יורק תשט"ז)
ספר יצירה (כולל פירוש הראב"ד), גרודנו תקס"ד
ספר יצירה עם פירוש רס"ג, מתורגם ע"י ר"י קאפח, ירושלים תשל"ב
ספר מצות גדול השלם, מהדורת מכון ירושלים, ירושלים תשנ"ג-תשס"ג
עיר הקדש והמקדש, הרב יחיאל מיכל טוקצינסקי, ירושלים תשכ"ט-תשל"ל

פירוש לפרק ב מהלכות ציצית לרמב"ם – הרב אליהו טבגר

עמק ברכה, הרב אריה פומרנצ'יק, תל אביב תשל"ז
ערוך, רבי נתן בן יחיאל מרומא, לובלין [דפוס-צילום ירושלים תשל"ז]
ערוך השלם, חנוך יהודה קאהוט, וינה תרל"ח-תרנ"ב
קופת הרוכלים, רבי ישראל ליפשיץ, כללי בגדי קדש של כהונה, בתוך: ששה סדרי משנה, סדר מועד (דפוס וילנא)
רבנו ירוחם (תולדות אדם וחוה; ספר מישורים), רבנו ירוחם בן משולם, ויניצאה שי"ג (דפוס-צילום ירושלים תשל"ו)
שלמי יוסף - שבת, כולל פוניבוז', בני ברק תשס"א
שערי ישר, רבי שמעון יהודה שקופ, ח"א, ניו יורק תש"י
תשובות רב נטרונאי גאון, מהד' ברודי (מכון אופק), ירושלים תשנ"ד

חיבורים בענייני ציצית ותכלת

אורו של תכלת, הרב ישראל טווערסקי, לייקווד, תשע"ה
ביטול הראשון למאמר הראשון, רב יוסף אליעזר מראדין, ווארשא תרמ"ח
בים דרך, הרב בצלאל נאור (נייער), עמ' צח-קד
בכנף איש יהודי, הרב יצחק בראנד, עמנואל, תשע"ג
הארגמן, ד"ר זהר עמר, מכון הר ברכה, תשע"ד
התכלת בישראל, הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, בתוך: התכלת, רב מנחם בורשטיין, ירושלים תשמ"ח, עמ' 347-437

כליל תכלת, הרב אליהו טבגר, ירושלים, תשנ"ג
לולאות תכלת, הרב שלמה טייטלבוים, ירושלים, תש"ס
משכנות לאביר יעקב, פתיל תכלת, הרב הלל משה מעשיל גלבשטיין
עבד המלך, הרב יהודה ראק, אפרת תש"ס
עיוני הלכה, בעלום שם, מודיעין עילית
עין התכלת, רבי גרשון חנוך ליינר, בתוך: שלשה ספרים נפתחים (מהד' מישור), בני ברק תשנ"ט
פתיל תכלת, רבי גרשון חנוך ליינר, בתוך: שלשה ספרים נפתחים (מהד' מישור), בני ברק תשנ"ט
קרסי זהב, בעלום שם, מודיעין עילית, תש"ע
ראשית אוני, קונטרס בטהרו של רקיע, הרב בצאל נאור (נייער), ניו יורק תשל"ה
שפוני טמוני חול, רבי גרשון חנוך ליינר, בתוך: שלשה ספרים נפתחים (מהד' מישור), בני ברק תשנ"ט
תכלא דחלזון, הרב אליעזר הול, בני ברק תשע"ג

מאמרים

הרב מנחם אדלר, תכלת וארגמן: בירור דברים - תכלת מחלזון הארגמן, משיכיר - והיה לכם לציצית י, תשע"ו, עמ' 53-172
הרב שלמה אנגלארד, זהות דג התכלת, אור ישראל, יא, תשנ"ח, עמ' קלה-קמב [ושם תשובת הרב מרדכי אברהם כ"ץ]
הרב יעקב אפשטיין, זיהוי ארגמן קהה קוצים כתכלת המקורית, המעין, לו (תשנ"ז, ב), עמ' 37-47
הרב שמואל אריאל, התכלת וחידושה, בתוך: מאמרים בנושא תכלת, עתניאל תשס"ה, עמ' 2-49
הרב בנימין זאב הורביץ, חותם של זהב, משיכיר - והיה לכם לציצית, י, תשע"ו, עמ' 254-368
הרב ישעיהו הלוי, צביעת התכלת וחידושה, משיכיר - והיה לכם לציצית, י, תשע"ו, עמ' 369-390
הרב מאיר הלוי הלמן, לבוש הארון, משיכיר - והיה לכם לציצית, י, תשע"ו, עמ' 391-492
הרב שאול יונתן וינגורט, בין תכלת ללבן, תחומין, כא, תשס"א, עמ' 486-507
ד"ר ישראל הכהן זיידרמן, הגילוי מחדש של חלזון התכלת בימינו, המעין, לה, תמוז תשנ"ד, עמ' 27-39
הרב אליהו טבגר, בחינות חדשות בענין התכלת, מוריה, רז-רח, תשנ"ב, עמ' עב-פז

פירוש לפרק ב מהלכות ציצית לרמב"ם – הרב אליהו טבגר

הרב אליהו טבגר, צביעה לשמה ודם חלזון בתכלת של מקדש, והיה לכם לציצית, ג, תשס"ט, עמ' ז-יא
הרב אליהו טבגר, ארגמון – תכלת או קלא אילן? (תגובה למאמרו של הרב א. אהרן בן דוד), אור
ישראל, ניסן תשע"ח, עמ' רפד-רצא

הרב יהושע ינקלביץ והרב צבי הרציג, מצות תכלת בזמננו, משיכיר – והיה לכם לציצית, י, תשע"ו,
עמ' 9-1

הרב מרדכי אברהם כ"ץ, קיום מצות תכלת בציצית בימינו, אור ישראל, י, תשנ"ח, עמ' קכו-קמא
הרב מאיר ליברזון, זיהוי דג חלזון של תכלת, אור ישראל, כח, תשס"ב, עמ' רו-ריב
הרב יהודה ליכטער, מהות צבע בראון ואדום בהלכה ביחס למראה דם נדה ושאר דינים, עטרת
שלמה, ה, תש"ס, עמ' קעא-קעב

הרב אברהם שמחה מאמציסלאוו, הקרבת קרבן פסח בזמן הזה, צהר, ט, תשס"א, עמ' יט-כג
הרב בצלאל נאור (נייער), הערות שונות בענין החלזון והתכלת, אור המזרח, כב חוברת ב, תשל"ג,
עמ' 97-93

הרב בצלאל נאור (נייער), הגדרות הלכתיות והשקפתיות במצות התכלת, אור המזרח, מא חוברת א,
תשרי תשנ"א, עמ' 78-90

הרב יעקב חיים סופר, בענין ים המלח בלשון הרמב"ם הכוונה לים התיכון, קובץ בית אהרון וישראל,
צו, תשס"ב, הערות (ב), עמ' קל-קלב

ד"ר זהר עמר, גוון התכלת על פי הרמב"ם, המעיין, נב, טבת תשע"ב, עמ' 77-87
ד"ר זהר עמר וד"ר דוד אילוז, צביעת תכלת על פי הרמב"ם ושימוש בסממני צביעה טבעיים, המעיין, נג,
תמוז תשע"ג, עמ' 35-53

הרב יהודה ליב פלס, התכלת בימינו - רשות או חובה?, והיה לכם לציצית, ג, תשס"ט, עמ' לב-לז
הרב מרדכי רבינוביץ, תכלת מאיי אלישה, אוצר הספרות, ג, תר"ץ, עמ' 1-26
הרב דב צבי רוטשטיין, נילג, אינדיגו, קלא-אילן ואסטיס, אור המזרח, יט חוברת ב, ניו יורק, טבת
תשל"ל, עמ' 150-155

הרב אברהם ישעיה רפמן, בעניין מספר חוטי תכלת בציצית, והיה לכם לציצית, ד, תש"ע, עמ' כט-מו
הרב חיים שלמה שאנן, חלזון לתכלת אם הוא לעיכובא, בתוך: נר לשמעיה, עמ' קח-קיא
הרב דב שיף, שיטות הראשונים בפסול טעימה בתכלת והאם הכנת הצבע צריכה להיות לשמה, והיה
לכם לציצית, ג, תשס"ט, עמ' לח-נה

הרב מאיר שלזינגר, זיהוי חלזון של תכלת, בית אהרן וישראל, קיט, תשס"ה, עמ' קכה-קכח
אהוד שפניר וישראל זיידרמן, התכלת והארגמן – פאר תעשיית הטכסטיל בעת העתיקה, מדע, כ"ו-4,
1982, עמ' 184-187

בעילום שם, בין תכלת לארגמן, משיכיר – והיה לכם לציצית, י, תשע"ו, עמ' 173-214